

Tomasz Kawski

Tuchola i okolice w latach 1945-1989

1. Społeczeństwo a władza

Stosunek społeczeństwa do nowej władzy w powojennej Tucholi ewoluował. Tuż po wojnie społeczeństwo w większości odczuwało wszechobecny strach. Po zajęciu powiatu tucholskiego Rosjanie aresztowali setki osób, które przez obozy w Koronowie i Działdowie zostały wywiezione na Ural. Według danych z 7 V 1945 roku z Tucholi-miasta deportowano 111 osób, a z Tucholi-wsi – 53. W sumie z całego powiatu wywieziono 801 mieszkańców. W większości aresztowano osoby, które posiadały III grupę niemieckiej listy narodowościowej DVL (109 z Tucholi-miasta, 50 z Tucholi-wsi i 746 z powiatu), mniejszą grupę stanowili Polacy, których Rosjanie uważali za wrogów i z tego powodu postanowili ich usunąć. Kierowali się przy tym kryteriami klasowymi (kułacy, posiadacze ziemscy, burżuazja itp.). Wśród grupy 53 Polaków, których deportowano z terenu powiatu tucholskiego, dwóch mieszkało w Tucholi, a trzech w Tucholi-wsi. Część z wywiezionych powróciła z radzieckich łagrów, 72 osoby zmarły w trakcie transportu lub w obozach na „niehumanitarnej ziemi”.

W powiecie tucholskim włóczyły się grupy radzieckich maruderów, które napadały na ludność. Gwałcono kobiety, rabowano wszystko, co miało jakąkolwiek wartość, zdarzały się przypadki pobić. W połowie 1945 roku oficjalne władze uznały, że stosunek ludności do Armii Czerwonej „nie jest najlepszy”. Sekretarz wojewódzki PPR w Bydgoszczy Kiryłuk podczas zebrania powiatowego Polskiej Partii Robotniczej (PPR) w Tucholi 18 V 1945 roku wskazywał na to, że postępowanie Rosjan „wywołuje wielkie niezadowolenie mieszkańców”¹.

¹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej cyt. APB), Komitet Powiatowy Polskiej Partii Robotniczej w Tucholi (dalej cyt. KP PPR), sygn. 1; S. Błażejowski, *Wyzwolenie i pierwsze lata władzy ludowej w Tucholi (1945-1948)*, w: *Szkice tucholskie. W 650-lecie nadania praw miejskich Tucholi*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz-Tuchola 1996, s. 168-169.

Także bezmyślne niszczenie źle magazynowanych produktów żywnościowych przez wojska rosyjskie (np. w folwarku Tuchółka, gmina Kęsowo, zniszczeniu uległo 300 kwintali zboża, podobnie rzecz się miała z dużymi ilościami ziemniaków), w obliczu powszechnie występującego braku żywności, nie wpływało na zmianę wizerunku „wyzwolicieli”. Choć należy dodać, że wojskowy komendant Tucholi pożyczył władzom miasta 30 ton zboża, jednak na dość wygórowanych warunkach. Równocześnie w Tucholi trwała nieprzerwana grabież wszelkiego mienia. Rosjanie zawłaszczali wszystko, co przedstawiało jakąkolwiek wartość, głównie sprzęt domowy. W Tucholi miejscowy komendant miasta zgromadził wielkie zapasy mebli, które systematycznie wywoził. Żołnierze Armii Czerwonej dewastowali także majątki ziemskie, w których stacjonowali, np. w Kamienicy, Małej Kloni, Wielkiej Kloni². Konsekwencją było wszechobecne wśród polskiego społeczeństwa przekonanie, że Polska jest krajem zależnym od ZSRR. Panujący niedostatek był skutkiem wywożenia przez Rosjan wszelkiego mienia z Polski, a rząd – aby sprostać zachłanności ZSRR, nakładał na ludność drakońskie podatki³.

Przypadki napaści, grabieży czy gwałtów z udziałem tak rosyjskich, jak i polskich żołnierzy praktycznie nie podlegały karaniu. Dopiero nieliczne interwencje komendanta wojennego przynosiły oczekiwany skutek. Oceniano w pierwszych miesiącach po zajęciu Tucholi, że miejscowa milicja i władze bezpieczeństwa pracowały źle. Na poprawę tego stanu nie wpływał brak uposażenia, którego milicjanci w Tucholi nie otrzymywali przez trzy miesiące⁴.

Innym czynnikiem, który wzmagał stan niepewności, pozostawał stosunek nowej władzy wobec miejscowej ludności. Jej postawę określano jako „dwulicową”. Władze nie ufały ludności miasta, która, mimo „poprawnego stosunku” i braku wrogości wobec niej, w czasie wojny należała do niemieckiej listy narodowościowej (DVL)⁵. W marcu 1944 roku III grupę posiadały w Tucholi 3153 osoby (44,5%), Polaków wraz z IV grupą było 2184 (30,8%), zaś Niemców z Rzeszy,

² APB, KP PPR, sygn. 1; Szerzej o opisywanych zjawiskach – M. Golon, *Polityka radzieckich władz na Kujawach i Pomorzu w 1945 roku. Aspekty społeczno-ekonomiczne*, w: *Rok 1945 na Kujawach i Pomorzu. Koniec wojny – początek nowej rzeczywistości*, red. Z. Biegański i Z. Karpus, Bydgoszcz 2006, s. 61-94.

³ APB, KP PPR, sygn. 1.

⁴ Tamże.

⁵ W. Jastrzębski, *Ogólny opis powiatu tucholskiego z dnia 6 marca 1944 r.*, w: *Szkice tucholskie...*, s. 272-273.

osiedleńców i Volksdeutschów 1749 (24,7%). Wskaźniki te dla Tucholi-wsi wynosiły odpowiednio: 750 (28,9%), 1584 (61%), 262 (10,1%), a z całego powiatu: 17 509 (40,2%), 9334 (44,3%) i 6769 (15,5%)⁶. Rehabilitacja, czyli powrót na łono państwa polskiego osób z III grupą DVL, odbywała się automatycznie, chyba że przeciwko starającym się wytoczono zarzuty o wysługiwanie się okupantowi. Wówczas osoby takie zmuszone były poddać się upokarzającej procedurze rehabilitacyjnej. Ta ostatnia była obowiązkowa w stosunku do przyjętych do II grupy DVL, trwała długo i nie zawsze kończyła się powodzeniem. Szczególnie wnikliwie rozpatrywano wnioski księży. Za przykład może służyć sprawa wikarego w tucholskiej parafii, ks. Linnusa Heckmanna. Przybył on do Tucholi w czasie wojny z terenu Rzeszy jako administrator parafii. Swoją postawą wobec ludności polskiej zaskarbił sobie wielki szacunek. Uważano go wręcz za polonofila, pomimo tego nie został zrehabilitowany⁷.

Stałym zjawiskiem w powojennej Tucholi było powszechnie występujące plotkarstwo i szeptana propaganda. Z ich negatywnych skutków zdawali sobie sprawę lokalni przedstawiciele nowej władzy. Szczególnie krytycznie odnoszono się do ZSRR jako czynnika wprowadzającego nowy ustrój oraz do całkowitej zależności Polski od Moskwy w postaci „rosyjskiego bata”. Panowało dość powszechne przekonanie o nieuchronności nowej wojny, tzw. III wojny światowej⁸. Także represyjne działania władz wobec odradzających się przedwojennych organizacji społeczeństwo traktowało bardzo krytycznie. Przykładem służyć może sprawa rozwiązania na początku 1946 roku – po kilku tygodniach istnienia – Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej i Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Żeńskiej w Tucholi. Starosta tucholski informował wojewodę pomorskiego 18 III 1946 roku o skutkach tych decyzji:

(...) społeczeństwo traktuje rozwiązanie obu organizacji za wrogi krok wobec niego, jest przejawem walki z kościołem. Młodzież nie mogąc występować w charakterze zrzeszonym, tym liczniej bierze udział w uroczystościach kościelnych w formie nie zrzeszonej względnie wzmacnia szeregi Chóru Kościelnego, Sodalicii Mariańskiej, itp.⁹

⁶ Szerzej o stosunku PPR do ludności polskiej z DVL na Pomorzu: R. Kozłowski, *Partie polityczne w województwie pomorskim (1945-1950)*, Toruń 1991.

⁷ APB, Starostwo Powiatowe w Tucholi 1945-1950 (dalej cyt. SPT), sygn. 53, 55.

⁸ APB, KP PPR, sygn. 1.

⁹ APB, SPT, sygn. 53.

Nieprzypadkowo zarówno miejscowi działacze PPR, jak i ich polityczni adwersarze uznali, że społeczeństwo w Tucholi podzieliło się na dwa obozy: wierzących i niewierzących. Naturalnym zapleczem dla pierwszej grupy był miejscowy Kościół i duchowieństwo, którego przedstawiciele na ogół pozostawali krytyczni wobec nowego ustroju i władz. Księża wyrażali opinię, że władze dążą do zniszczenia Kościoła i wiary, a oficjalne propagowanie ideologii materialistycznej odrywa ludzi od Boga. Przykładem czynnego przeciwstawiania się przez księży lansowanemu systemowi wartości służy postawa ks. Stanisława Nowaka, prefekta w tucholskim gimnazjum. Z lekcji religii wyrzucał on członków Związku Walki Młodych (ZWM). Sugerował, by w przyszłości nie przychodzili na katechazę i rezygnowali z kształcenia religijnego, bo w ZWM nie jest im potrzebne¹⁰.

Wyrażane poglądy i postawy kontestujące nową władzę i system przez znaczną część społeczeństwa tylko sporadycznie wykraczały poza warstwę werbalną. Obawa o los rodzin, zmęczenie wszechobecnym niedostatkiem, trudności socjalno-bytowe, a przede wszystkim chęć normalizacji i życiowej stabilizacji po latach wojny sprawiały, że zdecydowana większość mieszkańców Tucholi i okolic dość szybko pogodziła się z nową sytuacją. Zwłaszcza wobec faktu, że rola, znaczenie i skuteczność aparatu przemocy systematycznie rosły. Masowość represji stosowanych przez pracowników Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (UBP) sprzyjała pacyfikacji „wrogich” zachowań (zarówno rzeczywistych, jak i potencjalnych czy wyimaginowanych) osób i środowisk. W latach 1945-1956 powiatowy UBP w Tucholi (siedziba znajdowała się przy ul. Świeckiej) aresztował łącznie około 700 osób¹¹. Skuteczność ta nie byłaby możliwa, gdyby nie rozbudowana sieć działających informatorów, którzy znajdowali się praktycznie wszędzie, nawet w areszcie UB (w 1946 r. w ramach tzw. agentury celnej działało osiem osób). W 1946 roku w całym powiecie było ich 120-130, w 1947 – od 180 do 190, w 1948 – 182, w tym aż 132 współpracowało z Powiatowym UBP dobrowolnie. Co ciekawe, aż 150 agentów było zatrudnionych w instytucjach państwowych i samorządowych¹², a więc możemy założyć, że przynależeli

¹⁰ APB, KP PPR, sygn. 1.

¹¹ A. Paczoska-Hauke, *Życie polityczne w powiecie tucholskim w latach 1945-1956*, „Zapiski Tucholskie” 2008, nr 4, s. 31.

¹² A. Paczoska-Hauke, *Powojenne represje aparatu bezpieczeństwa wobec mieszkańców powiatu tucholskiego*, „Zapiski Tucholskie” 2007, nr 3, s. 11-12.

do lokalnych elit i tzw. środowisk opiniotwórczych. Niektórzy z nich działali przez wiele lat, a ich doniesienia przysłużyły się umocnieniu władzy ludowej. W zaistniałych okolicznościach nie należy się dziwić mieszkańcom Tucholi, że prezentowane postawy ewoluowały w kierunku dostosowania się do nowego ustroju, przy zachowaniu tradycyjnego systemu wyznawanych wartości. Różnica, w porównaniu z wcześniejszymi latami, polegała na unikaniu wyraźnego artykułowania poglądów, które mogły zostać przez państwo uznane za wrogie. Przykładem postaw dostosowawczych mogą być powojenne losy kilku wybitnych mieszkańców Tucholi.

Życiorys ks. ppłk. Józefa Wryczy – kapelana Wojska Polskiego, członka Stronnictwa Narodowego, tucholskiego proboszcza w latach 1948-1958, postaci, która doczekała się licznych opracowań¹³, wskazuje na stopniowe przechodzenie od czynnej walki z niemieckim okupantem w czasie wojny i po jej zakończeniu, w ramach tzw. II konspiracji, z nową władzą (wspieranie partyzantki, Dywizji Pomorskiej AK, Delegatury Sił Zbrojnych) do biernego oporu. Stopniowo, pod wpływem ciągłej inwigilacji i presji UB, Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW), MO, ks. Józef Wrycza przechodził na grunt konspiracyjnych działań politycznych, przeciwstawiając się sowietyzacji (bojkotowanie zarządzeń). Wreszcie dostosował się do narzuconego systemu, przy zachowaniu krytycznego stosunku do władz i ustroju¹⁴. Podobną postawę przyjęła przełożona siostr zakonnych Kongregacji ss. Elżbietanek pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Tucholi Kamila Góźdz. W sytuacji stopniowego ograniczania stanu majątkowego kongregacji, siostry nadal zajmowały się udzielaniem pomocy medycznej w szpitalu. Nieugięta postawa wobec władz i dążenie, niezależnie od trudności, do zorganizowania szpitala oraz sprawnie działającej służby zdrowia w ramach istniejącego układu politycznego zjednywały im powszechny szacunek miejscowej ludności¹⁵.

¹³ Wśród encyklopedycznych opracowań można wymienić m.in.: Z. Stromski, *Pamięci godni. Chojnicki słownik biograficzny 1275-1980*, Bydgoszcz 1986, s. 117-118; K. Steyer, *Józef Wrycza, w: Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939-1945*, cz. 3, Toruń 1997, s. 184-187. Szerzej o działalności ks. J. Wryczy w okresie poprzedzającym okres tucholski życia pisał np. J. Borzyszkowski, *Wielewskie Góry. Dzieje Wiela i jego kalwarii*, Gdańsk 1986.

¹⁴ Szerzej: A. Paczoska, *Rozpracowanie operacyjne kapłana przez UB na przykładzie ks. ppłka Józefa Wryczy*, „Zapiski Tucholskie” 2005, nr 1, s. 13-32.

¹⁵ APB, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Tucholi (dalej cyt. PPRN), sygn. 31. Kamila Góźdz urodziła się 6 XII 1901 r. w Kłosowicach w powiecie Międzybóże. Do zakonu wstąpiła

Ryc. 1. Ks. ppłk Józef Wrycza
(ze zbiorów MBP w Tucholi)

Przykładem rezygnacji z prowadzenia czynnej działalności pod wpływem represji służy biogram działacza Polskiego Stronnictwa Ludowego w Tucholi Teofila Praśniewskiego. Był jednym z głównych organizatorów struktur partii w powiecie. Wyraźnie artykułował swoje poglądy, przeciwstawiając się demagogicznym hasłom, jakimi posługiwali się działacze PPR. W konsekwencji został w 1946 roku aresztowany przez UB i skazany przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Bydgoszczy za wystąpienia antypaństwowe na dwa lata więzienia. Po odbyciu wyroku wycofał się z czynnej działalności publicznej¹⁶. Podobnie postąpił w 1948 roku sekretarz powiatowy komendy hufca ZHP w Tucholi Bernard Gostomski. Pod wpływem ciągłego nękania

---

w 1923 r. w Poznaniu. Przez kolejne dwa lata uczyła się pielęgniarstwa w Poznaniu. Od 1925 r. pracowała w wielu szpitalach w: Poznaniu (1925-1927), Ostrowie Wielkopolskim (1927-1930), Łasinie (1930-1939), Szpitalu ss. Elżbietanek Warszawa-Mokotów (1941-1944), klinice położniczej Wałbrzegu (1944-1945), od 1945 r. w tucholskim szpitalu. Jej postawę oceniano jako „wrogo usposobiona do rzeczywistości, posiada wpływ na dyrektora Szpitala Urszulę Krantz i kapelana szpitala ks. Edmunda Kosznika”.

¹⁶ A. Paczoska-Hauke, *Powojenne...*, s. 14.

przez pracowników UB zrezygnował on z czynnego uczestnictwa w życiu lokalnej społeczności¹⁷.

Część mieszkańców powiatu zdecydowała się na radykalną formę protestu wobec nowej władzy, w związku z czym pojawiły się na terenie Borów Tucholskich różne grupy zbrojne. Ich cechą charakterystyczną było to, że w większości nie były to formacje tworzone przez miejscową ludność, lecz napływowe. Ich członkami zostawali dezertjerzy z Ludowego Wojska Polskiego oraz byli żołnierze Armii Krajowej, którzy uznali wkroczenie Armii Czerwonej za początek nowej okupacji. Ludność powiatu tucholskiego wspierała dość chętnie oddziały zwalczające władzę ludową. Za wspieranie partyzantów w latach 1945-1946 aresztowano ponad 100 osób, z czego połowę stanowili mieszkańcy powiatu tucholskiego, głównie mieszkańcy wsi¹⁸. Wyjątkiem była, utworzona we wrześniu 1945 roku przez Henryka Augustyńskiego, organizacja młodzieżowa Armia Krajowa „Borowianka”. Do współpracy wciągnął on kilka osób. Zajmowali się udzielaniem wsparcia dla wycofujących się z Wileńszczyzny na teren Borów Tucholskich oddziałów Zygmunta Szendzielorza ps. „Łupaszko”. W styczniu 1946 roku członkowie grupy zostali aresztowani¹⁹.

Inną postawę przyjęli członkowie „Gryfa Pomorskiego”. Nie podjęli walki z nową władzą i w większości ujawnili się, nie prowadząc „wrogiej działalności”. Nawet ci, którzy nie zdecydowali się zdekonspirować, jak ks. ppłk Józef Wrycza, nie nakłaniali do prowadzenia walk. Aktywną działalność podziemne struktury polskiego państwa, pozostające w opozycji do oficjalnej władzy, podjęły dopiero jesienią 1945 roku. W Tucholi miał swoją siedzibę, w drugiej połowie 1945 roku, inspektorat Bydgoskiego Okręgu Delegatury Sił Zbrojnych. Jego struktury rozbito we wrześniu 1945 roku. Kilka miesięcy później powiat tucholski, świecki i grudziądzki wchodziły w skład rejonu świeckiego Okręgu Pomorskiego WiN. Na bazie struktur Armii Krajowej w 1946 roku powstał oddział „Tartak” kierowany przez „Małego” – Władysława Chelińskiego. Działał od kwietnia 1946 roku na terenie powiatów tucholskiego, świeckiego, sępoleńskiego i chojnickiego. Liczył 15 członków i 20 osób tzw. współdziałających. W czasie

¹⁷ A. Paczoska-Hauke, *Młodzież Tucholi pod opieką UB*, „Zapiski Tucholskie” 2006, nr 2, s. 23-29.

¹⁸ A. Paczoska-Hauke, *Powojenne...*, s. 19.

¹⁹ A. Paczoska-Hauke, *Młodzież...*, s. 31.

koncentracji oddziałów „Łupaszki” – Zygmunta Szendzielorza w lasach tucholskich oddział „Małego” został wcielony do grupy „Zeusa” – Leona Smoleńskiego i grupy „Leszka”. Podległy „Łupaszce” oddział „Zeusa” operował w okolicach Brus i Legbąda we wrześniu 1946 roku. Ostatnie działania formacje związane z „Łupaszką” w Borach Tucholskich przeprowadziły w listopadzie 1946 roku. Niezależny organizacyjny charakter miał oddział „Głowacha” („Głowiaka”), który grupował dezertersów z Ludowego Wojska Polskiego. Operował na terenie powiatów: tucholskiego, sępoleńskiego, wyrzyskiego i złotowskiego w latach 1945-1946, a liczył 15 członków. Działała także formacja „Dula”. Poza zgrupowaniami partyzanckimi w powiecie tucholskim było kilka grup typowo bandyckich. Jedną z nich stanowiła grupa Bronisława Landowskiego, która powstała we wrześniu 1946 roku. Operowała także na terenie ościennych powiatów: świeckiego i chojnickiego²⁰.

Trwająca od jesieni 1945 roku walka między przeciwnikami nowego systemu rządów a jego zwolennikami zaczęła wytracać impet w ostatnich tygodniach 1946 roku. W tym okresie doszło do kilku politycznych morderstw na członkach PPR, Milicji Obywatelskiej oraz współpracownikach UB. Jednocześnie tucholska placówka UB doprowadziła do aresztowania wielu osób, które postawiono przed Wojskowym Sądem Rejonowym i skazano. W Tucholi przeprowadzono trzy procesy pokazowe. W pierwszym sądzono Bolesława Pałubiczkiego „Zawiszę” i członków PSL – Józefa Karnowskiego i Franciszka Lindę, w kolejnym Stanisława Szabata „Wir” i 10 innych podejrzanych o współpracę z „Łupaszką”, w ostatnim Józefa Kapiszkę i Józefa Landmessa z PSL oraz ośmiu innych podejrzanych o współpracę z podziemiem²¹. Procesy te symbolicznie wpisywały się w zakończenie okresu pierwszej konfrontacji między PPR a innymi partiami politycznymi (Polska Partia Socjalistyczna, Stronnictwo Ludowe, Stronnictwo Demokratyczne, Polskie Stronnictwo Ludowe), jakie powstały w Tucholi. Wydaje się, że PPR do końca 1946 roku zdominowała

²⁰ Z. Biegański, *Działalność Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość na terenie województwa pomorskiego*, w: *Armia Krajowa na Pomorzu i jej powojenne losy*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1993, s. 76, 78; H. Niesobski, *Działalność organizacji poakowskich po rozwiązaniu struktur organizacyjnych Armii Krajowej*, w: *Armia Krajowa...*, s. 50, 52; A. Paczoska-Hauke, *Działania represyjne Urzędu Bezpieczeństwa wobec mieszkańców powiatu chojnickiego w latach 1945-1956*, „Zeszyty Chojnickie” 2006, nr 21, s. 43-62.

²¹ A. Paczoska-Hauke, *Życie...*, s. 16-17.

lokalne życie społeczno-polityczne. Ta dominacja wpisywała się w ogólną tendencję „godzenia” się społeczeństwa z narzucanymi zasadami ustrojowymi. Świadczą o tym stosunkowo nieliczne wystąpienia publiczne, podczas których prezentowano alternatywne wobec planów nowej władzy scenariusze. Posiedzenia miejscowej Międzypartyjnej Komisji Porozumiewawczej, w składzie której znajdowali się reprezentanci wszystkich legalnie działających partii, nie wskazują na taką aktywność, podobnie jak posiedzenia miejscowych władz miejskich i samorządowych, związków zawodowych i innych organizacji. Jedyłą siłą, która do pewnego stopnia starała się pozostać alternatywna, było Polskie Stronnictwo Ludowe Stanisława Mikołajczyka. Jego wpływy, zwłaszcza w części wsi powiatu tucholskiego, były zauważalne, jednak i w tym przypadku system represji wobec działaczy PSL stosunkowo szybko powstrzymał ich aktywność. Chcąc pozyskać wpływy, PPR i lokalne władze zaczęły organizować liczne wiece. Odwoływano się do nowych, społecznie nośnych haseł, takich jak np. reforma rolna, nacjonalizacja, demokratyzacja, lub starych – w postaci powrotu do macierzy Ziemi Zachodnich czy programowej antyniemieckości. Rola tej ostatniej w Tucholi i okolicach była szczególnie zauważalna. Pozwalała zjednoczyć w większości bierne na propagandę społeczeństwo, co więcej – opowiadające się za różnymi programami społeczno-politycznymi, wokół programu narodowej martyrologii. Było to tym łatwiejsze, że większość ludności Tucholi i powiatu doświadczyła wojennej traumy. Wiele rodzin straciło bliskich podczas masowych mordów, jakich dopuścili się Niemcy w pierwszych miesiącach wojny na miejscowej ludności, np. w Rudzkim Moście.

O specyficznym nastawieniu mieszkańców Tucholi do otaczającej rzeczywistości świadczą postawy i zachowania, jakie przyjmowali i prezentowali przed referendum ustrojowym 30 VI 1946 roku. Społeczeństwo miało odpowiedzieć na trzy pytania: 1) w sprawie zniesienia senatu, 2) w sprawie utrwalenia w przyszłej konstytucji ustroju gospodarczego opartego na reformie rolnej i nacjonalizacji przemysłu z zachowaniem ustawowych uprawnień inicjatywy prywatnej, 3) w sprawie utrwalenia zachodniej granicy państwa polskiego na Bałtyku, Odrze i Nysie Łużyckiej.

Starosta tucholski 5 VIII 1946 roku informował wojewodę pomorskiego, że w referendum uczestniczyło niemal 100% uprawnionych

do głosowania. Zainteresowanie przed głosowaniem było powszechne wśród wszystkich warstw społecznych. Panowało przekonanie, że wynik musiał być negatywny dla władz. Starosta wyjaśniał, że „nie chodziło zapewne o rzeczywiste postawienie sprawy lecz o złośliwość w stosunku do obecnego Rządu i dania na tej drodze votum nieufności dla dotychczasowej polityki”²². Samo głosowanie w Tucholi odbyło się bez jakichkolwiek niepokojów. Na większości murów, płotów i bram wisiały rozmaite plakaty i afisze propagandowe. Ich ilość była tak duża, że wywoływała negatywne komentarze. Zwracano uwagę na nieracjonalność ekonomiczną tego typu działań przy powszechnie występującym niedoborze materiałów piśmienniczych, kosztach transportu itd. Także krzykliwa i często prymitywna propaganda, uprawiana niemal wyłącznie przez partie Bloku Demokratycznego, głównie PPR i ruchliwe grupy aktywistów Związku Walki Młodych, nie zawsze przynosiła zamierzony efekt. Świadomość tę miały i władze, stąd zapewne należy przyjąć tak w Tucholi, jak i powiecie tucholskim sfalszowanie wyniku wyborów. W miarę napływania wyników referendum pojawiła się opinia, że były one nierzetelne. Przekonanie to upowszechniło się w bardzo znacznym stopniu po ogłoszeniu ostatecznych wyników. Wyrażaniu tego typu poglądów sprzyjał sposób postępowania z oddanymi głosami. Zostały bez przeliczenia przewiezione z Tucholi do Bydgoszczy. Tam przekazano je instruktorowi wyborczemu na teren powiatu tucholskiego. Według I sekretarza KP PPR w Tucholi Kruszyńskiego były w powiecie obwody, w których na wszystkie trzy pytania na „nie” oddano ponad 50%²³. Najwięcej głosów na „nie” oddano najprawdopodobniej na pytanie trzecie. Władze próbowały tłumaczyć wynik referendum, jednak nie zdecydowano się na jednoznaczne wskazanie winnej lub winnych członków określonych grup społecznych. Głosy przeczące pytaniu nr 3 przypisywano na ogół osobom z III grupą DVL. Mimo to wskazywano, że „trudno jest jednak posądzać tę warstwę społeczeństwa w swej masie o nastawienie ściśle proniemieckie”. Wynikało to raczej z „nierozumnej opozycji do Rządu Jedności Narodowej w myśl zasady »niech będzie co chce, byle było inaczej«”. Uwzględniano także aspekty rodzinne: „Wielu mężczyzn, których

²² APB, SPT, sygn. 53.

²³ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 191-192. Szerzej: R. Kozłowski, *Wyniki referendum z 30 czerwca 1946 roku w województwie pomorskim*, „Zapiski Historyczne” 1994, z. 2-3, s. 49-63.

wcielono do wojska niemieckiego nie powróciło jeszcze do domów a ich rodziny nie są materialnie odpowiednio uposażone”²⁴. Część reprezentantów nowej władzy tłumaczyła wyniki w sposób uproszczony, głupi i obraźliwy dla miejscowego społeczeństwa, a mianowicie jego zgermanizowaniem. Pełnię tej postawy odzwierciedla wypowiedź: „swolocz zgermanizowana od dawnych pokoleń w żaden sposób nie da się przekonać”²⁵.

Wyniki referendum spowodowały, że władze – świadome niechętnego stanowiska wobec władz i ustroju dużej grupy społeczeństwa – mimo braku z jego strony większego czynnego sprzeciwu, zdecydowały się ostatecznie złamać wszelkie przejawy oporu. Dogodnym argumentem były zbliżające się wybory do Sejmu Ustawodawczego 1947 roku. Poprzedziły je aresztowania osób posadzanych o współpracę ze zbrojnym podziemiem, głównie z grup „Małego” i „Zeusa”. Aresztowano wiele osób, w tym także kierownictwo tucholskiego PSL, na czele z Teofilem Praśniewskim, który wielokrotnie publicznie krytykował postępowanie PPR. Rozbicie PSL bez wątpienia wpłynęło na spotęgowanie atmosfery strachu i bezradności. Jednocześnie władze nasilały akcję propagandową. Zastosowano selekcję osób uprawnionych do głosowania. Skreślenia objęły początkowo 9% uprawnionych w powiecie, z usuwania „wrogów” zrezygnowano jedynie w Tucholi. W pozostałych gminach skreślono z list 2278 osób. W głosowaniu wzięło udział, według danych PPR, 64,4% uprawnionych w powiecie. Przed wyborami Powiatowy UBP oceniał, że w Tucholi za Blokiem Demokratycznym miało opowiedzieć się 60-70%. „Element chwiejny” stanowił kolejne 10-20%, a „wrogi” 20%. Ciągłym dalszym represji, służącym zastraszeniu społeczeństwa Tucholi i okolic, było przeprowadzenie 16 XII 1947 roku na sesji wyjazdowej w Tucholi posiedzenia Wojskowego Sądu Rejonowego w Bydgoszczy. Osadzono i skazano szereg osób za współpracę z podziemiem²⁶. Rok 1947 oznaczał dla władz na terenie Tucholi i powiatu ostateczne poskromienie oporu społecznego. Pojawiające się przypadki sprzeciwu miały charakter jednostkowy. Ucieczka Stanisława

²⁴ APB, SPT, sygn. 53.

²⁵ Cyt. za: S. Błażejewski, *Wyzwolenie...*, s. 193.

²⁶ Cyt. za: tamże, s. 193-194; Szerzej: Z. Biegański, *W smudze Kainowego cienia. Skazani na śmierć przez sądy wojskowe na obszarze województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1945-1954*, Bydgoszcz 2000.

Mikołajczyka z Polski, według doniesień agenturalnych, „nie była dla ludności większą tragedią”²⁷. Wiosną 1947 roku występowało „niezadowolenie ludności tylko wśród starych zwolenników »pachołków« sanacji”. W czasie zabaw karnawałowych jeden z agentów informował:

Zauważyłem, że zabawy odbywały się spokojnie i zadowolenia i humory były duże, co było to znakiem, że tutejsi obywatele już pogodzili się z obecnym ustrojem i zauważyć można, że z każdym dniem można będzie lepiej w niedługiej przyszłości pozyskać wszystkich²⁸.

Mimo zastraszenia społeczeństwa w końcu lat 40. i początku lat 50. pokłady niechęci do ustroju wśród mieszkańców Tucholi były duże. Świadczyły o tym m.in. postawy, jakie przyjmowała tucholska młodzież szkolna, harcerze, a nawet członkowie Związku Młodzieży Polskiej. W styczniu 1955 roku dwaj uczniowie Liceum Pedagogicznego w Tucholi – Edward Bonna i Alfons Ryżek założyli nielegalną grupę „Żołnierze Armii Krajowej”. Kolportowali ręcznie pisane ulotki, wysyłali anonimy z pogrózkami do dyrektora szkoły, domagając się, by zaprzestał działalności politycznej. Wszystkich aresztowano 6 V 1955 roku. Założycieli skazano na trzy lata pozbawienia wolności, dwie osoby skierowano do Zakładu Poprawczego w Nowem nad Wisłą, w przypadku jednej osoby sprawę umorzono. W 1956 roku skazani zostali objęci amnestią²⁹.

Systematycznie inwigilowano obywateli miasta. W każdym przedsiębiorstwie, szkole, urzędzie czy organizacji działała sieć agenturalna. Władze bezpieczeństwa interesowały się praktycznie wszystkim: życiem intymnym, np. nauczycieli, kazaniem księży, wojennymi losami działaczy „bratnich” partii³⁰, nastrojami społecznymi, np. w związku z amnestią 1946 roku³¹, objawami paniki na tle sytuacji międzynarodowej³² czy nastrojami ludności w sytuacji chronicznego braku artykułów konsumpcyjnych, przemysłowych i opału, a nawet epidemiami grypy³³. Najpilniej inwigilowano osoby, które

²⁷ Instytut Pamięci Narodowej w Gdańsku. Delegatura w Bydgoszczy (dalej cyt. IPN By), sygn. 069/936.

²⁸ Tamże; APB, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy (dalej cyt. KW PZPR), sygn. 51/VI/25.

²⁹ A. Paczoska-Hauke, *Młodzież Tucholi...*, s. 30-41.

³⁰ APB, KW PZPR, sygn. 51/VI/51.

³¹ IPN By, sygn. 069/936.

³² IPN By, sygn. 069/882: Doniesienie informatora „Las” z 5 listopada 1951.

³³ IPN By, sygn. 069/936, 069/966, 069/1333; APB, PPRN, sygn. 31.

uznawano za potencjalnie niebezpieczne, np. z odbytymi wyrokami za przestępstwa polityczne, księży, byłych przedwojennych działaczy politycznych itd.³⁴ Stale obserwowano zachowania społeczeństwa w okresach przełomów 1956, 1968, 1970, 1976, 1980-1981.

O pogodzeniu się z nową rzeczywistością mogą świadczyć, mimo fasadowości tzw. demokracji ludowej, wyniki wyborów do rozmaitych ciał przedstawicielskich. Udział w nich w latach 40., a zwłaszcza 50. był w dużej mierze podyktowany strachem i przymusem rzeczywistym lub sytuacyjnym, w kolejnych wynikał raczej z przyzwyczajenia i utrwalenia przekonania o konieczności spełnienia swego pojętego obywatelskiego obowiązku. Oczywiście uwagi te nie dotyczyły tych mieszkańców Tucholi, którzy od początku opowiedzieli się za nowym modelem ustrojowym. Ci gorliwie i z pełnym przekonaniem uczestniczyli we wszelkich głosowaniach. Niezależnie od powyższych uwag należy zauważyć, że w kolejnych dziesięcioleciach udział mieszkańców w wyborach do ciał przedstawicielskich: Sejmu czy Rad Narodowych (RN) był wysoki, sięgał bowiem w latach 50. powyżej 95% uprawnionych. W większości oddawano głosy na przedstawicieli Frontu Jedności Narodu (FJN), np. w wyborach 5 XII 1954 roku na Front oddało swoje głosy 98% wyborców. W kolejnych dziesięcioleciach udział nieco się zmniejszył, nadal jednak pozostawał wysoki. W 1965 roku głosowało 96%. W 1976 roku w głosowaniu do Sejmu wzięło udział 96% uprawnionych. W kolejnych wyborach – 90%. Na kandydatów do RN w mieście i gminie Tuchola z listy FJN oddano w 1978 roku 99% głosów, a uczestniczyło 98,5% uprawnionych. W 1980 roku do Wojewódzkich Rad Narodowych (WRN) głosowało 98,6% uprawnionych³⁵.

Nową jakość w relacjach między władzą a społeczeństwem, po latach marazmu, wniosła na terenie Tucholi dopiero „Solidarność” w 1980 i 1981 roku. Pierwsze przejawy działalności opozycyjnej w końcu lat 60. i w latach 70. nie wystąpiły w Tucholi, podobnie jak w wielu innych niewielkich polskich miastach. Pojawienie się „Solidarności” przyczyniło się do głębokich przewartościowań społecznych i politycznych. Władze partyjne i administracyjne w Tucholi, pod wpływem

³⁴ Szerzej: A. Paczoska-Hauke, *Młodzież...*, s. 23-45; też: *Powojenne...*, s. 11-31; M. Jankowski, *Mieszkańcy regionu tucholskiego w świetle sprawozdań PUBP w Tucholi z lat 1948-1950*, „Zapiski Tucholskie” 2008, nr 4, s. 32-51.

³⁵ APB, Urząd Wojewódzki w Bydgoszczy, Biuro Organizacyjno-Prawne, sygn. 2, 4, 5; APB, Komitet Miejsko-Gminny PZPR w Tucholi (dalej cyt. KMG PZPR), sygn. 76/VIII/20, 76/I/12, 13.

masowości ruchu, protestów społecznych oraz fatalnej sytuacji gospodarczej, zaczęły, chyba po raz pierwszy od 40 lat, zastanawiać się nad rozwiązaniem coraz bardziej komplikującej się sytuacji. Świadczą o tym protokoły posiedzeń Egzekutywy Miejsko-Gminnej PZPR w Tucholi z lat 1980-1981. Oddolne inicjatywy, jakie pojawiły się w tym okresie, zostały jednak stłumione po wprowadzeniu 13 XII 1981 roku stanu wojennego. Drogi władz i społeczeństwa ostatecznie się rozeszły. Zaczęły się zbiegać dopiero w nowej rzeczywistości końca lat 80. i początku lat 90. XX wieku.

2. Struktura demograficzna

Tuchola, w porównaniu z okresem przedwojennym, uległa częściowemu wyludnieniu. Stan ten był konsekwencją eksterminacyjnej polityki Niemców wobec miejscowej ludności w latach II wojny światowej oraz masowej ucieczki Niemców w styczniu i lutym 1945 roku. Od 15 II 1945 roku, a więc od momentu zajęcia miasta przez wojska radzieckie, liczba ludności mieszkającej w Tucholi stopniowo rosła. W 1946 roku osiągnęła wielkość 5,7 tys. (w 1938 r. liczba ludności wynosiła 5816), w 1956 – 7,4 tys., w 1966 – 9,2 tys., w 1976 – 10,2 tys., w 1988 – 13 tys. (tab. 1). Dla porównania we wsiach powiatu tucholskiego aż do końca lat 50. XX wieku następował systematyczny odpływ ludności. Tendencja spadkowa została powstrzymana dopiero na przełomie lat 50. i 60. XX wieku³⁶. W pierwszych kilkunastu miesiącach po wyzwoleniu rzeczywista liczba osób przebywających w Tucholi była wyższa, niż wynikałoby to z oficjalnych statystyk. Były wśród nich np. osoby przebywające w tucholskim więzieniu, ranni żołnierze rozlokowani w naprędce stworzonych kilkunastu szpitalach polowych, żołnierze operujący na obszarze przyfrontowym wiosną 1945 roku, osoby poszukujące swoich rodzin i bliskich. Pewien wpływ na sytuację demograficzną w latach 40. miały wyjazdy części mieszkańców miasta na Ziemię Odzyskane. W ich miejsce napływały grupy przesiedleńców z innych regionów Polski czy tzw. repatriantów z ZSRR.

³⁶ APB, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urząd Powiatowy w Tucholi (dalej cyt. PPRNiUP), sygn. 21: Protokół nr 90/72. Ocena sytuacji gospodarczej powiatu tucholskiego za rok 1971. We wsiach powiatu tucholskiego w 1946 r. mieszkało 31,9 tys., osób, w 1950 r. – 28,7 tys., w 1960 r. – 31,3 tys.

Tabela 1. Liczba i struktura według płci ludności Tucholi w wybranych latach 1946-1991

Rok	Liczba ludności		
	ogółem	mężczyzn	kobiet
1946	5750	brak danych	
1950	5850	2682	3168
1950	5850		
1950	5970	brak danych	
1955	7159	brak danych	
1956	7386	3514	3872
1957	7555	brak danych	
1958	7695	brak danych	
1961	8422	brak danych	
1962	8614	brak danych	
1963	8808	brak danych	
1964	9041	brak danych	
1965	9149	brak danych	
1966	9234	4336	4898
1967	9384	4446	4938
1968	9471	4622	4849
1969	9322	4554	4768
1970	9434	4669	4765
1971	9560	4725	4835
1972	9689	4772	4917
1973	9732	4794	4938
1975	10 027	4922	5105
1977	10 329	5049	5280
1976	10 222	brak danych	
1978	10 535	brak danych	
1979	10 697	5299	5398
1980	10 848	5372	5476
1981	11 400	brak danych	
1983	11 561	5754	5807
1985	12 201	5993	6208
1988	12 957	6398	6559

Źródło: APB, PPRN, sygn. 240.

Sytuacja od 1946 roku zaczęła się stopniowo normalizować. Pojawił się względnie równomiernie rozkładający się w kolejnych latach wzrost liczby ludności. Do 1950 roku, uśredniając, rocznie liczba ludności wzrastała o 55 osób, w kolejnej pięciolatce (1951-1955) o 228 osób. Podobnie było w latach 1961-1965 (202 osoby). Załamanie nastąpiło w okresie 1966-1970, kiedy rocznie przybywało tylko 48 osób. Od 1971 roku do końca lat 80. XX wieku pojawiła się zauważalna tendencja wzrostowa: w latach 1971-1975 odnotowano wzrost liczby ludności o ok. 95 osób rocznie, w 1976-1980 – ok. 125, 1981-1985 – ok. 160 i w ostatnim pięcioleciu lat 80. XX wieku ok. 150. Obok stałych mieszkańców w Tucholi przebywało czasowo od ok. 200 do ok. 300 osób (np. w 1950 r. – 125, w 1956 – 235, w 1957 – 179, w 1958 – 219)³⁷. Rozbudowa przemysłu w latach 70. XX wieku powodowała, że w okresach krótszych, kilku czy kilkunastomiesięcznych, liczba czasowo zamieszkujących, głównie pracowników budowlanych i technicznych, wzrastała o kolejnych kilkaset osób. Grupę tę należy powiększyć o mieszkającą w internatach i bursach młodzież szkół średnich i zawodowych (ok. 200-300 osób). W okresie wakacyjnym pojawiały się grupy turystów, których liczba systematycznie rosła, od kilku do kilkunastu tysięcy. Stałym zjawiskiem był napływ do miasta ludności z terenów wiejskich. Grupa ta wyraźnie dominowała nad przybyszami z innych miast w drugiej połowie lat 50. oraz w latach 70. i 80. XX wieku. Równocześnie w przypadku migrujących w Tucholi występowało zjawisko odwrotne. Częściej decydowano się na wyjazd do innych miast niż na tereny wiejskie (tab. 2). Przybysze znajdowali zatrudnienie w stopniowo rozbudowywanych przedsiębiorstwach, handlu i usługach.

Po wojnie ruch naturalny ludności cechowała duża liczba zawieranych małżeństw i wysoki odsetek narodzin. Wysoki pozostawał wskaźnik śmiertelności. Pomiędzy 1957 a 1977 rokiem wahał się od 55 do 87 zgonów rocznie. Tendencja wzrostowa utrwaliła się po 1978 roku. Cechą charakterystyczną był także malejący odsetek zgonów niemowląt. Wzrost liczby zawieranych małżeństw został zahamowany na początku lat 60. XX wieku. Ponowny przyrost odnotowano pomiędzy drugą połową lat 60. a połową lat 80. XX wieku.

³⁷ APB, PPRN, sygn. 235; *Rocznik statystyczny województwa bydgoskiego 1957*, Bydgoszcz 1959.

Tabela 2. Ruchy migracyjne w Tucholi w wybranych latach (1957-1988)

Rok	Napływ				Odływ				Saldo
	ogółem	z miast	ze wsi	z za-granicy	ogółem	do miast	na wieś	z za-granicy	
1957	258	97	161	–	259	brak danych			-1
1958	306	91	215	–	281	brak danych			+25
1959	418	156	262	–	392	–	–	–	+26
1960	415	189	226	–	385	–	–	–	+30
1966	242	brak danych			210	brak danych			+32
1967	254	brak danych			168	brak danych			+86
1968	275	brak danych			218	brak danych			+57
1969	285	84	201	–	268	145	123	–	+17
1970	227	50	177	–	176	104	72	–	+51
1971	223	63	160	–	179	97	82	–	+44
1972	265	brak danych			233	brak danych			+32
1975	371	122	249	–	273	189	84	–	+98
1977	237	95	142	–	255	167	88	–	-18
1979	320	73	247	–	290	133	157	–	+30
1980	244	88	156	–	202	102	100	–	+42
1983	293	92	201	–	220	114	106	–	+73
1985	489	97	392	–	182	83	99	–	+307
1988	250	93	156	1	147	66	81	–	+103

Źródło: APB, PPRN, sygn. 603; Roczniki statystyczne województwa bydgoskiego za lata 1958-1988.

Koniec lat 80. XX wieku przyniósł ponowny spadek. Pod koniec lat 50. XX wieku odnotowano spadek liczby rodzących się dzieci. Tendencja ta trwała aż do 1970 roku. Od 1971 roku aż do końca lat 80. XX wieku pojawił się systematyczny wzrost narodzin, trwający nieprzerwanie do 1983 roku. W kolejnych latach nastąpiła pewna stabilizacja z niewielką tendencją malejącą (tab. 3).

Wnioski płynące z analizy danych o ruchu naturalnym i migracjach wskazują, że zakładane przez władze w kolejnych dziesięcioleciach plany rozwoju demograficznego były formułowane na wyrost. Nawet w najbardziej korzystnym okresie 1975-1990 nie udało się osiągnąć planowanego wzrostu demograficznego do poziomu 14 tys. osób.

Tabela 3. Ruch naturalny ludności w Tucholi w wybranych latach za okres 1957-1988 (w liczbach bezwzględnych)

Rok	Małżeństwa	Urodzenia żywe	Zgony		Przyrost naturalny
			ogółem	w tym niemowląt	
1957	45	219	69	19	150
1958	69	202	79	17	123
1959	60	190	70	13	120
1960	87	178	55	10	123
1961	97	174	85	16	89
1963	48	153	55	4	98
1964	brak danych	181	87	9	94
1965	brak danych	176	74	8	102
1969	70	144	74	brak danych	70
1970	87	144	70	brak danych	74
1971	71	156	74	brak danych	82
1975	98	169	81	6	88
1977	106	187	76	10	111
1979	91	221	104	brak danych	117
1980	99	214	105	8	109
1983	91	217	112	3	105
1985	100	193	127	3	66
1988	76	205	121	6	84

Źródło: Rocznik statystyczny województwa bydgoskiego za lata: 1957, 1958-1959, 1960-1961, 1963, 1965, 1966, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1974, 1976, 1978, 1980, 1981, 1984, 1986, 1989, 1992.

Jedynie prognozy dla gminy Tuchola, która miała zmniejszyć się do sześciu tys. osób, sprawdziły się, choć z niewielkim opóźnieniem³⁸. Powody tego stanu były złożone. Wydaje się, że główny czynnik stanowił zbyt powolny poziom industrializacji i nierozwiązane od 1945 roku trudności mieszkaniowe. Do pozostania nie zachęcała dość skromna infrastruktura miejska, która poważnie ucierpiała w czasie wojny. Jej odbudowa postępowała powoli. Wysoki odsetek osób migrujących do miast wskazuje, że inne, większe ośrodki miejskie,

³⁸ APB, Rada Narodowa Miasta i Gminy Tuchola 1975-1980 (dalej cyt. RN MiG), sygn. 14.

szybciej się rozwijające, stwarzały lepsze perspektywy. Zjawisko związane ze stagnacją lub powolnym rozwojem demograficznym było typowe dla wielu małych miast województwa pomorskiego, a następnie bydgoskiego. Cechą charakterystyczną sytuacji demograficznej pozostawał wysoki poziom feminizacji bezpośrednio po wojnie. Utrzymywał się w Tucholi aż do drugiej połowy lat 60. XX wieku. W kolejnych dwóch dziesięcioleciach zmniejszył się, choć ilościowe dysproporcje między kobietami a mężczyznami pozostały (tab. 1).

Analiza demograficzna nie może pominąć kwestii narodowościowych i etnicznych. Po ucieczce w styczniu i lutym 1945 roku w Tucholi i powiecie tucholskim pozostało niewiele Niemców. W przeciwieństwie do miasta, ich większe grupy mieszkały na terenach wiejskich lub przebywały w różnych miejscach odosobnienia. W większości Niemcy zostali wysiedleni do końca lat 40. XX wieku. Podobny los spotkał nielicznych Rosjan i przedstawiciele innych grup narodowościowych zamieszkujących w ZSRR.

Po wyzwoleniu w 1945 roku w powiecie tucholskim mieszkało około 620-630 Niemców, jeden Żyd, 21 Ukraińców, 11 Białorusinów, 27 Litwinów, jeden Turek. Wielkości te, zwłaszcza w przypadku ludności niemieckiej, należy uznać za zanizone. Spis obejmował wyłącznie Niemców przebywających na wolności. Poza wykazami znajdowali się Niemcy osadzeni w obozach pracy. Władze bezpieczeństwa nie informowały o stanach obozowych. Część z nich była w ciągłym ruchu ze względu na ich wynajmowanie do pracy. Ponadto od jesieni do obozów wolno było przyjmować tylko osoby, wobec których istniał nakaz prokuratorski³⁹. W październiku 1946 roku w powiecie tucholskim mieszkało: 270 Niemców, dwóch Ukraińców, pięciu Białorusinów, pięciu Litwinów i jeden Turek⁴⁰. Do końca 1946 roku w powiecie

³⁹ R. Sudziński, *Liczba, rozmieszczenie i struktura ludności niemieckiej na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1945-1959*, w: *Ludność niemiecka na ziemiach polskich w latach 1939-1945 i jej powojenne losy*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1995, s. 137.

⁴⁰ APB, SPT, sygn. 53. W poszczególnych jednostkach terytorialnych odnotowano po wyzwoleniu następujące mniejszości narodowe: gmina Tuchola-wieś – 185 Niemców, miasto Tuchola – dwóch Niemców, gmina Byśław – ok. 60 Niemców, czterech Ukraińców, gmina Słiwice – siedmiu Niemców, Żyd, pięciu Litwinów, gmina Kęsowo – ok. 200 Niemców, sześciu Ukraińców, 20 Litwinów, gmina Gostycyn – 53 Niemców, dwóch Ukraińców i Litwin, gmina Cekcyn – 30 Niemców i Litwin, gmina Raciąż – 68 Niemców, czterech Ukraińców, 11 Białorusinów i Turek, gmina Legbąd – 20 Niemców, pięciu Ukraińców. Według danych z 21 X 1946 r. wielkości te prezentowały się następująco: gmina Tuchola-wieś – 56 Niemców, miasto Tuchola – dwóch Niemców, w tym jeden zrehabilitowany, gmina Byśław – 29 Niemców i Litwin, gmina Słiwice – trzech Niemców, pięciu Litwinów, gmina Kęsowo – 56 Niemców,

tucholskim miały miejsce dwukrotnie wysiedlenia obywateli ZSRR. Wysiedlono kilkanaście osób mieszkających w gminach Cekcyn i Śliwice. Do końca 1946 roku nie mieszkała już żadna. Trzy osoby pozostały w Śliwicach po złożeniu podania o nadanie im obywatelstwa polskiego. Jedna osoba wyszła za Polaka i otrzymała obywatelstwo⁴¹. W styczniu 1951 roku w Tucholi mieszkali dwie osoby z obywatelstwem ZSRR – jedna osiadła w Tucholi w 1920 roku, kolejna w 1945 roku⁴². W 1960 roku w powiecie tucholskim mieszkało tylko dwóch Niemców i sześciu Rosjan⁴³.

Losy Niemców oraz osób, które zostały przez władze zakwalifikowane do tej grupy narodowej, na ogół były zbliżone. Poważna część została poddana różnym represjom. Tuż po zajęciu powiatu tucholskiego Rosjanie aresztowali 801 osób, głównie Niemców i osoby z III grupą listy narodowościowej. Trafiły one przez Śliwice i Chełmno do obozu w Działdowie. Znaleźli się w nim także Niemcy, m.in. z powiatów chojnickiego, świeckiego, bydgoskiego, wyrzyskiego i sępoleńskiego. Pierwszą grupę 12 III 1945 roku wywieziono do łagru w miejscowości Roza, który podlegał obozowi w Czelabińsku. Kolejną odprawiono 20 marca. Więźniowie znaleźli się w Kopiejsku w obwodzie czelabińskim. Część osadzono w obozie w Potulicach i innych miejscach odosobnienia⁴⁴. Pozostali Niemcy, w zależności od ich statusu prawnego, stopniowo opuszczali terytorium powiatu tucholskiego. Ich wyjazdy miały charakter zarówno legalny, jak i nielegalny. Ten pierwszy odbywał się poprzez zorganizowany system wysiedleń za pośrednictwem Oddziału Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Chojnicach, któremu podlegały powiaty chojnicki, tucholski i sępoleński. W konsekwencji liczba Niemców systematycznie malała. W czerwcu 1945 roku w powiecie tucholskim przebywało ich 846, w grudniu 1945 – 731, grudniu 1949 – 63. Osoby te były wysiedlane do okupowanych przez aliantów Niemiec⁴⁵. Starosta

---

gmina Gostycyn – 70 Niemców i Ukrainiec, gmina Cekcyn – 21 Niemców i Ukrainiec, gmina Raciąż – 24 Niemców, pięciu Białorusinów i Turek, gmina Legbąd – ośmiu Niemców i pięciu Ukraińców.

⁴¹ APB, SPT, sygn. 45.

⁴² APB, PPRN, sygn. 25.

⁴³ APB, KW PZPR, sygn. 51/XV/7, t. 1.

⁴⁴ M. Golon, *Przyczyny deportacji ludności niemieckiej z Pomorza Gdańskiego do obozów pracy w ZSRR w dokumentach radzieckich władz bezpieczeństwa*, w: *Ludność niemiecka...*, s. 165-168.

⁴⁵ Szerzej: W. Stankowski, *Wysiedlanie ludności niemieckiej z Pomorza Gdańskiego w latach 1945-1950. Zarys problematyki*, w: *Ludność niemiecka...*, s. 185-203.

tucholski 18 XI 1947 roku informował przełożonych, że procedurę pozbawiania obywatelstwa polskiego osób narodowości niemieckiej w trybie dekretu z 13 IX 1947 roku uruchomiono w 209 przypadkach. Do 24 X 1947 roku rozpatrzone 144 wnioski, w tym pozytywnie 141. Na drogę postępowania sądowego skierowano 18 spraw, wstrzymano 65 wniosków. W wielu miejscowościach, w polskich rodzinach, mieszały niemieckie dzieci o statusie I i II grupy narodowościowej, których rodzice zaginęli lub byli represjonowani. W ewidencji szkolnej z 14 VIII 1947 roku znajdowały się 183 osoby, w tym w Tucholi 17. W najbliższym czasie 24 miały wyjechać do Niemiec, a 11 miało znaleźć się w Państwowym Domu Dziecka w Świeciu⁴⁶. Jesienią 1948 roku przebywały jeszcze niemieckie dzieci, które miały być wysiedlone do radzieckiej strefy okupacyjnej. Ich rodzice znajdowali się w obozie w Potulicach lub w tucholskim więzieniu Urzędu Bezpieczeństwa, czekając na pozbawienie obywatelstwa. W dniu 20 X 1948 roku z powiatu tucholskiego dostarczono do punktu zbiorczego w Nakle 32 Niemców, w tym z gmin: Tuchola-wieś – czterech, Cekcyn – czterech, Kęsowo – ośmiu, Śliwice – dziewięciu, Bysław – jednego, Raciąż – dwóch i Tuchola-miasto – 10 (pięciu z Powiatowego UBP)⁴⁷. W latach 50. pozostali nieliczni Niemcy. Część z nich stopniowo wyjeżdżała do Niemiec. W latach 60. i 70. zostały już tylko jednostki.

Czasowo pojawiali się w powiecie tucholskim wędrujący Cyganie (Romowie). W końcu 1958 roku krążyło ich ok. 50. Zatrzymywali się w jednym miejscu najczęściej na dobę, zajmowali się handlem końmi⁴⁸. Jeden z taborów liczący ponad 80 osób w dniu 12 V 1964 roku rozbił obozowisko na przedmieściach Tucholi. Jego członkowie, przymuszeni nakazem administracyjnym, osiedlili się w mieście. Władze przydzieliły im barak przy ulicy Świeckiej, co było stosunkowo rzadkim w województwie przypadkiem⁴⁹. W lipcu 1964 roku w Tucholi pozostało 12 rodzin (67 osób: 14 mężczyzn, 13 kobiet, 40 dzieci), w tym tylko 11 znalazło zatrudnienie w Państwowym Przedsiębiorstwie Przemysłu Terenowego Materiałów Budowlanych i PZGS. Władze udzielały doraźnej pomocy siedmiu rodzinom⁵⁰, traktując

⁴⁶ APB, SPT, sygn. 32.

⁴⁷ APB, SPT, sygn. 55.

⁴⁸ APB, PPRN, sygn. 611.

⁴⁹ W. Kozłowski, *Stulecie powiatu tucholskiego 1875-1975*, cz. III: 1945-1975, Bydgoszcz 1990, s. 7.

⁵⁰ APB, KW PZPR, sygn. 51/XV/7, t. 1.

przedstawicielei tej grupy etnicznej jako „element prowadzący pasożytniczy tryb życia”. W dniu 12 XII 1973 roku miejscowa Milicja Obywatelska zaliczała do tej kategorii sześć rodzin cygańskich (romskich)⁵¹.

Ryc. 2. Tabor cygański na tucholskim rynku – lata 60. XX w.
(ze zbiorów MBT w Tucholi)

Niewielką grupę stanowili ewangelicy, po wyjeździe Niemców będących w większości tego wyznania. W połowie 1951 roku 98% ludności powiatu tucholskiego wyznawało religię rzymskokatolicką. Pozostali byli ewangelikami i świadkami Jehowy⁵². Tych ostatnich w marcu 1948 roku w powiecie tucholskim naliczono 472, w tym 75 w Tucholi. Kilkanaście miesięcy później ich liczba wzrosła do 508 osób. Funkcję przełożonego duchownego pełnił mieszkający w Mędromierzu Stanisław Owsianko, a kaznodziei Edwin Jabłoński, który zamieszkał w Małym Mędromierzu w marcu 1948 roku⁵³.

⁵¹ APB, Urząd Miejski w Tucholi (dalej cyt. UMT), sygn. 1: Protokół z posiedzenia Komisji Ładu i Porządku Publicznego z 12 I 1974.

⁵² APB, PPRN, sygn. 37.

⁵³ APB, SPT, sygn. 55. W marcu 1948 r. w poszczególnych jednostkach terytorialnych odnotowano wyznawców Zrzeszenia Religijnego Świadców Jehowy: gmina Cekcyn (gromada Ostrowo) – 325 osób; gmina Bysław – 10; gmina Kęsowo – siedem, Tuchola-wieś – 55, miasto Tuchola – 75.

3. Struktura społeczno-zawodowa

Zmiany ustrojowe, jakie dokonywały się w powojennej Polsce, znalazły swój wyraz m.in. w gruntownych przewartościowaniach struktur społeczno-zawodowych. Względy polityczne i presja aparatu administracyjnego powodowały, że niektóre grupy społeczne i zawodowe zupełnie zniknęły, np. ziemiaństwo i arystokracja, inne natomiast uległy poważnym zmianom ilościowym i jakościowym. Fundamentalne przekształcenia nastąpiły w stosunkach własności.

Ludność miasta czerpała źródła utrzymania z wykonywania zawodów związanych z przemysłem, handlem i usługami. Pewna część pracowała na roli. Stopniowo rosło znaczenie przemysłu – w lipcu 1945 roku pracowało w nim zaledwie 136 osób, w 1952 – 229. W latach 60. liczba ta wzrosła do ok. 400-500 osób⁵⁴, a w kolejnym dziesięcioleciu do ok. 1000. W ostatnim okresie istnienia PRL wielkość ta utrzymywała się na poziomie nieco ponad 1200 osób (tab. 4). Struktura zatrudnienia w 1973 roku w Tucholi przedstawiała się następująco: w przemyśle były zatrudnione 804 osoby, w rzemiośle i usługach – 120, w handlu – 2700, w rolnictwie – 1055, w budownictwie – 256, w innych działach – 892⁵⁵. W kolejnych latach zachodziły w tym względzie stosunkowo niewielkie zmiany (zob. tab. 4).

Tabela 4. Struktura zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej w Tucholi w latach 1983-1988

Rok	Zatrudnionych		Produkcja materialna					Działalność pozamaterialna	
	razem	w tym kobiet	razem	przemysł	budownictwo	transport	łączność		handel
1983	5253	2133	3971	1251	144	645		584	1282
1985	5483	2324	4063	1339	143	671		630	1420
1988	5726	2577	3951	1276	90	468	102	802	1775

Źródło: Roczniki statystyczne... 1984, 1986, 1989.

⁵⁴ APB, PPRN, sygn. 37; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 9.

⁵⁵ APB, UMT, sygn. 1.

Stopniowo rosło znaczenie sektora tzw. uspołecznionego. W 1975 roku w mieście i gminie Tuchola pracowało w nim 5,3 tys. osób⁵⁶, w 1973 – 7,7 tys.⁵⁷ Likwidacja prywatnego handlu, nacjonalizacja przemysłu i forsowanie spółdzielczości doprowadziły w latach 50. XX wieku do znacznego ograniczenia roli tzw. sektora prywatnego. Przetrwały nieliczne przedsiębiorstwa przemysłowe, handlowe i usługowe. W nieco lepszej kondycji znajdowało się prywatne rzemiosło. Wyjątkiem była grupa rolników indywidualnych, choć i ta stopniowo traciła na znaczeniu.

Zmieniała się także struktura własności gruntów. W 1958 roku w mieście i gminie istniało 1649 indywidualnych gospodarstw rolnych, w 1977 – 1543, w tym 1541 indywidualnych, w 1979 – 1118 indywidualnych, w 1982 – 1022. W 1974 roku indywidualni gospodarze dysponowali 9139 ha, w 1975 – 8925 ha, w 1977 – 8813 ha (użytki rolne obejmowały powierzchnię 6744 ha, w tym grunty orne – 5724 ha, sady – 61 ha, łąki – 568 ha, pastwiska – 301 ha, lasy – 1714 ha, nieużytki – 355 ha), w 1982 – 8674 ha (użytki rolne – 6705 ha, w tym: grunty orne – 5538 ha, użytki zielone – 1100 ha, lasy – 1619 ha, nieużytki – 350 ha)⁵⁸. W samej Tucholi rolnictwo odgrywało istotną rolę. W 1973 roku istniało w mieście 457 gospodarstw rolnych. Ich powierzchnia była niewielka i od lat nie ulegała zmianie. Wynosiła 803 ha, w tym 84 obejmowały warzywnictwo w 37 szklarniach i 23 inspektach o powierzchni 1415 m kw.⁵⁹ W 1988 roku w mieście znajdowało się 1741 ha gruntów rolniczych, w tym ornych – 742 ha, sadów – 14 ha, łąk – 57 ha, pastwisk – 73 ha, lasów – 415 ha⁶⁰.

Kilkanaście gospodarstw w gminie Tuchola zaliczało się do dużych. Gospodarstw wiejskich w gminie Tuchola-miasto według danych przedwojennych było 82. Największe z nich należały do spadkobierców Franciszka Matuszewskiego – 90,46 ha, Emilii Siemianowskiej – 95,13 ha, Stanisława Okonka – 58,60 ha, Jana Wegnera – 48,13 ha, Franciszka Szwedę – 36,6 ha, Stanisława Napiórkowskiego – 34,15 ha, Stanisława Korthalsa – 53,01 ha, Agenora Gierszewskiego – 81,42 ha, J. Augustyńskiej – 45,48 ha, Marii Czerwińskiej – 34,05 ha⁶¹.

⁵⁶ APB, Prezydium Rady Narodowej Miasta i Gminy w Tucholi 1975-80 (dalej cyt. PRNMiG), sygn. 2.

⁵⁷ APB, UMT, sygn. 1.

⁵⁸ APB, PRNMiG, sygn. 2, 3, 5, 13; APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/14, 129/IV/8.

⁵⁹ APB, UMT, sygn. 1.

⁶⁰ *Rocznik statystyczny...* 1989.

⁶¹ AP, SPT, sygn. 12.

Poza rolnikami sektor prywatny reprezentowali rzemieślnicy. W 1965 roku było ich 93, w 1967 – 95, w 1976/1977 – 107⁶²; powiat: w 1969 roku – 236, w 1975 – 215. Zatrudnienie wynosiło odpowiednio: w 1965 roku – 328, w 1969 – 371, w 1975 – 272. Dominowały warsztaty jednoosobowe⁶³

Ryc. 3. Druk reklamowy prywatnej (jeszcze!) firmy Józefa Faustmanna i Ski (ze zbiorów MBT)

Zauważalną rolę w latach 40. i 50., mimo „bitwy o handel”⁶⁴, jaką prowadziło państwo, odgrywały prywatne przedsiębiorstwa handlowe. W październiku 1947 roku w Tucholi funkcjonowało 78 (90%) prywatnych przedsiębiorstw handlowych, w tym dwa zajmujące się handlem hurtowym. Handel spółdzielczy odgrywał rolę marginalną (8%). Działały cztery sklepy detaliczne i trzy hurtowe. Ponadto funkcjonowała państwowa hurtownia i sklep. Większe znaczenie miał handel spółdzielczy we wsiach powiatu tucholskiego. W tym okresie

⁶² APB, PRN MiG, sygn. 3; APB, PPRN, sygn. 339.

⁶³ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 19-21.

⁶⁴ Tylko między 13 VI a 30 IX 1947 r. Delegatura Komisji Specjalnej w Bydgoszczy nałożyła w powiecie tucholskim kary grzywnien (od 1 do 25 zł) na 37 kupców i rzemieślników. Z Tucholi ukarano 21 osób, w tym 19 prywatnych przedsiębiorców prowadzących sklepy spożywcze – Agnieszka Koch, Józef Wesołowski, Alojzy Solczyński, Leokadia Piłacka, Eugeniusz Panek, Marta Straszyńska, Józef Faustmann, Antoni Gilka, Antoni Lamparski, Zuzanna Koch, Stanisław Bieliński, Mieczysław Bąkowski, Władysław Lemańczyk, Zdzisław Górny, Wilhelm Nürnberg – restauracja, Stanisław Woźniewski – rzeźnictwo, Jan Pawlak – piekarnia, Leokadia Gostomska – spółdzielnia, Helena Mieszkowska – spółdzielnia: APB, SPT, sygn. 122.

prowadziły działalność 24 sklepy spółdzielcze (24%) i 75 prywatnych (76%), więc i w tym przypadku dominowały prywatne przedsiębiorstwa (43). Istotną rolę w ożywieniu miejscowej „prywatnej” wymiany odgrywało przywrócenie od września 1947 roku, odbywających się średnio raz w miesiącu, jarmarków, dzielących się na tzw. ogólne i zwierzęce⁶⁵. Jesienią 1947 roku miejscowe władze przewidywały, że jedynym rozwijającym się sektorem usług będzie handel prywatny o charakterze „stacjonarnym”. W Tucholi w najbliższym czasie miały powstać kolejne 34 sklepy detaliczne i dwie hurtownie⁶⁶. W zaistniałej sytuacji w przyspieszonym tempie zaczęto zwalczać prywatną przedsiębiorczość. Na efekty nie czekano długo. Władze powiatowe z uznaniem informowały w grudniu 1949 roku, że udało się poważnie ograniczyć rolę handlu prywatnego. Upadły wszystkie prywatne hurtownie. Przejęły je firmy państwowe, których udział w rynku sięgał 60%, a spółdzielni 40%. W powiecie handel detaliczny reprezentowały 63 sklepy tzw. uspołecznione i 92 prywatne⁶⁷. W kolejnych dziesięcioleciach liczba prywatnych firm handlowych systematycznie malała. W 1966 roku w Tucholi istniało 41 placówek handlowych i gastronomicznych prowadzonych przez różnorodne przedsiębiorstwa państwowe lub spółdzielnie. Przetrwały tylko trzy prywatne stragany i trzy sklepy⁶⁸. W końcu lat 80. XX wieku było ich odpowiednio sześć i pięć⁶⁹.

Czasowo występującym zjawiskiem, zwłaszcza w okresie jesienno-zimowym, było bezrobocie. Grupy od kilkudziesięciu do ok. 100 osób pozostawały bez pracy zwłaszcza w latach 40. i 50. W kolejnych dziesięcioleciach liczba ta znacznie się zmniejszyła.

⁶⁵ APB, SPT, sygn. 122. Prywatne sklepy były reprezentowane przez trzy branże nasiennej, ogrodniczej i rolno-leśnej, dwa – warzywno-owocowej, dziewięć – spożywczo-kolonialnej, jeden – słodczy, dwa – ogólnospożywczej, osiem – włókienniczo-konfekcyjnej, trzy – kapeluszniczo-czapniczej, dwa – obuwniczej, dwa – skórzanej i przyborów szewskich, jeden – rowerów i części rowerowych, jeden – artykułów żelaznych, jeden – meblarstwa i koszykarstwa, trzy – artykułów gospodarstwa domowego i naczyń kuchennych, jeden – artykułów elektrycznych i elektrotechnicznych, trzy składy apteczne i drogeryjne, trzy – artykułów papierniczych, księgarnię, dziewięć – drewnianych materiałów budowlanych, komis, siedem placówek gastronomicznych i dwie hurtownie piwa. Prywatnym handlem okrężnym zajmowało się 12 kupców (dwóch branży owocowo-warzywnej, jeden – spożywczo-mieszanej i dziewięciu – odzieżowej i konfekcyjnej). W posiadaniu spółdzielni znajdowały się: hurtownia rolniczo-handlowa, hurtownia spożywczo-kolonialna, skup żywca, sklep włókienniczo-galanteryjny oraz sklep z artykułami żelaznymi. Sektor państwowy reprezentowała hurtownia spożywczo-kolonialna i sklep z obuwem.

⁶⁶ APB, SPT, sygn. 122.

⁶⁷ APB, SPT, sygn. 9.

⁶⁸ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 60.

⁶⁹ *Rocznik statystyczny...* 1990.

Ryc. 4. Wnętrze zakładu fryzjerskiego przy pl. Wolności
– koniec lat 70. XX w.

(z: *Tuchola uczestnikiem konkursu „Mistrz Gospodarności”*.
Program działania, Tuchola [1979])

4. Gospodarka

Istniejący po wojnie w Tucholi przemysł charakteryzował się kilkoma cechami. Jedną z nich było ściśle powiązanie z rolnictwem i leśnictwem. Specjalizacja została odziedziczona po minionych dziesięcioleciach i przetrwała do końca istnienia PRL. Kolejną była dominacja zakładów drobnych i średnich. Dopiero w latach następnych, wraz ze zmianami ustroju gospodarczego, zaczęto prowadzić politykę zmierzającą do komasacji istniejących przedsiębiorstw. Mechanizm ten, z jednej strony, skutkował tworzeniem branżowych przedsiębiorstw, co sprzyjało specjalizacji i stopniowemu rozwojowi. Z drugiej strony, komasowanie różnorodnych zakładów produkcyjnych w kilku państwowych lub spółdzielczych firmach prowadziło do produkcyjnego i handlowego „wszystkoizmu”. Brak dużych zakładów przemysłowych, zaplecza surowcowego oraz peryferyjne położenie w województwie bydgoskim na ogół nie sprzyjały ujmowaniu Tucholi w planach inwestycyjnych finansowanych ze środków centralnych. Czynniki te wpływały hamująco na rozwój gospodarki. Ożywienie pojawiło się w latach 60. i 70. XX wieku. Koniec lat 70.

i kolejne dziesięciolecie przyniosły pogłębienie zjawisk kryzysowych na tle ogólnego załamania gospodarczego.

W pierwszych miesiącach po zajęciu Tucholi przez Rosjan sytuacja gospodarcza była niezwykle trudna. Wiele przedsiębiorstw poważnie ucierpiało w latach wojny, część uległa zniszczeniu w wyniku działań wojennych, inne zostały zagrabione przez Rosjan, którzy wywieźli dwa tartaki jako zdobycz wojenną oraz część wyposażenia kilku mleczarni. Likwidacja radzieckich komendantur wojennych nastąpiła dopiero w lipcu 1945 roku. Od tej chwili z większym zaangażowaniem przystąpiono do odbudowy przemysłu. Istniało wówczas w Tucholi i powiecie 15 większych zakładów przemysłowych, w tym tylko 10 prowadziło produkcję. Zatrudnionych było w nich 136 osób⁷⁰. Rozwojowi nie sprzyjał zupełny brak węgla. Nawet gdy pojawiały się na Pomorzu jego niewielkie ilości, to z powodu zniszczenia większości mostów nie można go było dostarczyć do Tucholi. Poza konnym nie było innego transportu. W mieście nie było żadnego „cywilnego” samochodu. Mimo trudności zaczęto od wiosny 1945 roku we własnym zakresie naprawiać maszyny, budynki i urządzenia. Działaniom tym sprzyjało przejmowanie zakładów od Komendy Wojennej⁷¹.

Przemysł Tucholi wykorzystywał skromne zasoby, które ocalały po zawierusze wojennej. Wyremontowano na tyle, na ile było to możliwe, podstawowe maszyny i urządzenia. Częściowo bazowano na istniejących urządzeniach. Inne, w postaci półlegalnego szabru lub oficjalnych rekwizycji, przywieziono z Ziem Zachodnich. Jako pierwsze uruchomiono już w końcu lutego i na początku marca 1945 roku tartaki, młyny i piekarnie. Prace remontowe zaczęto prowadzić w tucholskiej gazowni miejskiej będącej częścią Przedsiębiorstwa Zakładów Miejskich Tuchola (ul. Świecka 14/16). W 1946 roku, po wybudowaniu nowego pieca, uruchomiono produkcję gazu, koksu (w 1944 r. – 394 ton, w 1948 r. – 645 ton) i smoły⁷². Stopniowo zaczęły funkcjonować kolejne tartaki i firmy zajmujące się przerobem drewna. Dostarczano, głównie na rynek lokalny, tarcicę, meble, skrzynie. Niezbędne było uruchomienie następnych firm branży spożywczej.

⁷⁰ APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Bydgoszczy (dalej cyt. UWPB), sygn. 597; APB, SPT, sygn. 9; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 9.

⁷¹ APB, UWPB, sygn. 597; APB, SPT, sygn. 9.

⁷² APB, SPT, sygn. 9; J. Szwanowski, *100 lat gazownictwa w Tucholi 1903-2003*, Tuchola 2003, s. 46-48.

W latach 1946-1949 ten dział produkcji reprezentowały: mleczarnia, rzeźnia, wytwórnia wód gazowanych i piwa, młyny, olejarnie. Prace podjęły także mniejsze przedsiębiorstwa rzemieślnicze oraz punkty świadczące usługi. Do jesieni 1950 roku wznowiły działalność: Państwowe Toruńskie Zakłady Graficzne, Oddział Drukarnia Tuchola (ul. Armii Czerwonej 27), Tartak Parowy Zarządu Tartaków Lasów Państwowych (ul. Szosa Bydgoska 7), Tartak Parowy Zarządu Tartaków Lasów Państwowych (ul. Świecka 29), Tartak Parowy Budowlanego Przedsiębiorstwa Państwowego (Rudzki Most, gmina Tuchola-miasto, jego poprzednią właścicielką była Irena Zysnarska), Wytwórnia Wód Gazowanych Tucholskiej Spółdzielni Spożywców (ul. Zamkowa 7/8), Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska w Tucholi (ul. Karasiewicza 32), Rzeźnia Miejska Przedsiębiorstwo Zakładów Miejskich Tuchola (ul. Nowodworskiego 30), Rakarnia Stanisław Leszczyński (Rudzki Most – przedsiębiorstwo dzierżawiło Gospodarstwo Komunalne Zarządu Miejskiego Tuchola), Olejarnia Antoni Sworowski – Gralewicz (ul. Chojnicka 39), Olejarnia Teofil Praśniewski (ul. Szosa Bydgoska 15), Zakład Fotograficzny Marta Kotlenga (pl. Armii Czerwonej 5), Zakład Fotograficzny Kazimierz Poczekaj i Barbara Delik (ul. Świecka 4)⁷³. W 1952 roku w tucholskich przedsiębiorstwach przemysłowych pracowało 225 osób. Największym przedsiębiorstwem był tartak przy ulicy Szosa Bydgoska – zatrudnienie znalazły w nim 143 osoby, następnie tartak przy ulicy Armii Czerwonej (35), Gazownia Miejska (13), zakłady graficzne (osiem). Pojawiło się także kilka nowych przedsiębiorstw, które uruchomiono przy wykorzystaniu istniejącej infrastruktury. Były to: warsztat ślusarski przy Publicznej Szkole Zawodowej przy ulicy Zamkowej (siedmiu pracowników), młyn Monika Łaska, ulica Chojnicka 57 (pięciu). Największą innowacją było przeprowadzenie

⁷³ Do tego czasu uruchomiono także szereg przedsiębiorstw w powiecie tucholskim, m.in.: tartaki Łoboda (gmina Śliwice), Tartak Parowy Państwowego Przedsiębiorstwa Robót Komunikacyjnych Oddział Bydgoszcz – Cekcyn (poprzednim właścicielem był Jakub Jaśtak), Wierzchucin (nieczynny), Cekcyn (nieczynny), Szumiąca (nieczynny), Leokadia Pawlak (Raciąski Młyn) oraz Okręgowe Spółdzielnie Mleczarskie w Bysławiu, Cekcynie, Śliwicach i Gostycynie. Ponadto istniały: „Las” Państwowa Centrala Leśnych Produktów Niedrzewnych Przedsiębiorstwo Państwowe Wyodrębnione Śliwice (przetwórstwo, suszenie owoców i grzybów, jej poprzednim właścicielem był Hieronim Paczkowski), Olejarnia Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” Bysław w Lubiewie, Wytwórnia Wód Gazowych Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” Śliwice, Polski Przemysł Torfowy Spółka z o.o. Iwiec (gmina Bysław, produkowano płyty torfowe, wełnę torfową, torf ogrodniczy i płyty budowlane) – APB, PPRN, sygn. 25; APB, SPT, sygn. 123.

komasacji produkcji i usług. W niektórych przypadkach, zwłaszcza gdy komasowano na zasadach branżowych, wpływało to korzystnie na cykl produkcyjny. Słabością było jednak to, że centrale znajdowały się na ogół poza Tucholą (np. Terenowe Zakłady Przemysłu Materiałów Budowlanych w Chojnicach Oddział Tuchola, Związek Gospodarczy Spółdzielni RP w Warszawie Młyn Tuchola)⁷⁴.

Nowym zjawiskiem było stopniowe rozbudowywanie firm branży maszynowej i metalowej. Największą rolę w tym segmencie produkcji i usług odgrywały przedsiębiorstwa wcielone do Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, trzy tartaki podległe Dyrekcji Lasów Państwowych w Toruniu (Tartak „Pod Orłem”, Tartak „Tuchola”, Tartak „Szumiąca” w gminie Bysław) oraz Warsztat Mechaniczny nr 38 (ul. Nowodworskiego 9-11) Technicznej Obsługi Rolnictwa. Początki jego istnienia sięgają wiosny 1945 roku. Grupa 15 pracowników przejęła dwa opuszczone warsztaty ślusarskie, a niebawem także garaże samochodowe byłych wojsk niemieckich. Traktory ściągnięto z terenu, naprędce naprawiono obrabiarki. W czerwcu 1945 roku traktory ruszyły w pole. Własnym sumptem pokryto dachy i zainstalowano obrabiarki. Dzięki temu w 1946 roku naprawiano wszystkie traktory i inne typy maszyn rolniczych w powiecie. Przedsiębiorstwo powstało na miejscu zlikwidowanego Państwowego Przedsiębiorstwa Traktorowego i Maszyn Rolniczych. Objęło swoim zasięgiem powiat Tuchola i powiat Chojnice z TOR Punkt Obsługi Chojnice oraz powiat Sępólno. W 1947 roku TOR zatrudniała 70 pracowników, w 1949 roku – 108, a z punktem obsługi Chojnice – 142. Produkcję tartaczną w 1946 roku poszerzono o wybudowanie przy jednym z tartaków w Tucholi („Pod Orłem”, ul. Armii Czerwonej) tzw. zakładu dodatkowego – stolarni i skrzynkarni. Produkowano także na zamówienie meble. Pozostałe tartaki wyrabiały głównie deski i podkłady kolejowe. Te ostatnie były w latach 40. XX wieku eksportowane do Anglii, Belgii, Szwajcarii i Palestyny (od 1948 r. Izraela)⁷⁵. Do końca lat 40. XX wieku udało się władzom zniszczyć prywatnych przemysłowców. Likwidacji lub przejęciu przez państwo i spółdzielczość uległa m.in. znacząca część przedsiębiorstw branży spożywczej (wytwórnice cukierków, wód sodowych, piekarnie, zbiór owoców leśnych, masarnie itd.) oraz praktycznie wszystkie zakłady

⁷⁴ APB, PPRN, sygn. 34; APB, SPT, sygn. 123.

⁷⁵ APB, SPT, sygn. 9, 115.

branży drzewnej, metalowej, maszynowej i poligraficznej. Do 1949 roku zlikwidowano w powiecie 153 warsztaty rzemieślnicze z istniejących 742; pewna część weszła w skład tzw. jednostek spółdzielczych. W dzierżawie znajdowała się prywatna mleczarnia, ponadto w rękach prywatnych pozostawało osiem młynów, trzy śrutowniekaszarnie, trzy wytwórnie wód gazowych, wytwórnia cukierków, dwie olejarnie oraz suszarnia grzybów i owoców⁷⁶. W Tucholi do tego momentu przetrwały w rękach prywatnych: młyn (Monika Łaska), dziewięć piekarni (Nepomucen Kallas – dzierżawił od 1946 r. Bolesław Rzepiński, Edmund Dahlke, Kalikst Gierszewski – dzierżawił od 1945 r. Franciszek Patyna, Jan Mieszkowski, Polikarp Mieszkowski, Tadeusz Zakryś, Brieskowa – dzierżawił od 1945 r. Stanisław Urban, Józef Latzke – dzierżawił od 1948 r. Klemens Kłosowski, Julian Gwizdała), olejarnia (Teofil Praśniewski), wytwórnia cukierków (Józef Faustmann), dwie wytwórnie wód gazowanych (Wilhelm Nürnberg, Józef Łapka)⁷⁷. Poza wymienionymi, branżę rzemieślniczą i usługową w 1949 roku w Tucholi reprezentowało kilkudziesięciu rzemieślników różnych specjalności⁷⁸.

⁷⁶ APB, SPT, sygn. 9, 123.

⁷⁷ APB, SPT, sygn. 18, 115.

⁷⁸ APB, SPT, sygn. 119. Byli wśród nich: kowale (Stanisław Frąckowiak, Mieczysław Przytarski, Paweł Paluchowski), stolarze (Piotr Zwiefka, Tomasz Karwat, Brunon Ziemiński, Stanisław Grzonkowski, Teodor Grzonkowski, Jan Jaruszewski, Stanisław Puppel, Tadeusz Wesolowski, Michał Graczyk, Julian Piotrowski, Antoni Graczyk), kołodzieje (Walerian Kłosowski, Franciszek Klunder), murarz (Edmund Musolf), blacharz (Bronisław Maleszka), zduni (Leon Podgórski, Józef Gwizdała, Stefan Pik), pompierz (Jan Bieliński), dekarze (Alfons Marcinkiewicz, Brunon Żabiński), ślusarze (Klemens Mrozik, Jan Antosiak, Kazimierz Mathia, Jan Kazmierczak, Franciszek Lorbiecki, Bernard Kruczyński, Alfons Michniewicz, Franciszek Cybuliński, Michał Gadziński, Bruno Gilka, Mieczysław Bakowski, Adolf Wegner), kominiarz (Kasper Wieczorek), szklarze (Alfons Gierszewski, Paweł Ciesielski, Józef Skopiński), malarze (Feliks Frydrychowicz, Jan Weilandt, Józef Ziółkowski, Maksymilian Karwecki), zegarmistrzowie (Jan Cybulski, Józef Sieg), fotografowie (Leon Sworowski, Alojzy Kneba i Kazimierz Poczekaj), krawcy (Franciszek Kowalski, Jadwiga Czortowska, Maria Pankau, Anna Kmieć, Maria Motalowska, Jadwiga Piarska, Alfons Sprawski, Gertruda Łagocha, Adolf Gwizdała, Jan Łabicki, Paweł Raszeja, Antoni Gwizdała, Franciszek Lipczyński, Anna Semrau, Franciszek Neumann, Piotr Stosik, Marta Zwiefka, Jan Westphal, Jan Okonek, Tomasz Prochowski, Marta Chechła, Anna Wojciechowska, Feliks Prochowski, Franciszek Kluczowski, Konrad Kowalski, Roman Pająkowski, Franciszek Leszkowski, Waclaw Wamke), modniarki (Małgorzata Sworowska, Janina Nowin, Helena Wilkowska), fryzjerzy (Leon Chechła, Władysław Białowicz, Leon Przemkowski, Józef Janikowski, Michał Nitka, Antoni Grabosz, Alojzy Kuntz, Zenon Brzeziński, Teodor Kalla, Stefan Świerczyński, Jan Krasicki, Benon Zawadziński), rzeźnicy (Augustyn Chylewski, Bolesław Geslerski, Jan Łyczywek, Leon Lamparski, Roman Zajakała, Marian Gierszewski, Walery Weyna, Jan Kowalski, Franciszek Blok, Jan Czapiewski), szewcy (Andrzej Kurda, Jan Ura, Antoni Gilka, Brunon Markowski, Konrad Pałczyński, Leon

Gruntownej przebudowie uległ także system bankowy. Tuż przed końcem 1945 roku wznowiła działalność Komunalna Kasa Oszczędności (siedziba znajdowała się w gmachu starostwa) oraz Bank Gospodarstwa Spółdzielczego (ul. Świecka). Na fali centralizacyjnej obie placówki zostały połączone w maju 1949 roku. Utworzono wówczas Bank Rolny w Tucholi. Jego siedziba mieściła się w budynku pierwszej instytucji finansowej utworzonej po wojnie – w dniu 1 I 1946 roku – Banku Ludowego (ul. Świecka). Zakończył swoją działalność w 1950 roku. Przekształcono go, na mocy dekretu o reformie bankowej z 1948 roku, w Gminną Kasę Oszczędności. Rok później Gminna Kasa Oszczędności przejęła Kasy Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Równocześnie ograniczono jej działalność. Stan ten trwał do 1957 roku. Do tego momentu pełniła, zlecone przez NBP, obowiązki. W 1960 roku Kasa Spółdzielcza w Tucholi zmieniła nazwę na Bank Ludowy-Spółdzielnia Oszczędnościowo-Pożyczkowa w Tucholi. W 1973 roku dokonano kolejnej zmiany nazwy na Bank Spółdzielczy w Tucholi. W 1953 roku agendy Banku Rolnego w Tucholi zostały przeniesione do Chojnic. Obsługę kredytową zakładów pracy i gospodarstw uspołecznionych przejął, od września 1950 roku, oddział tucholski Narodowego Banku Polskiego. Przy NBP urzędował w Tucholi pełnomocnik Banku Rolnego w Chojnicach, który obsługiwał spółdzielnie produkcyjne. NBP początkowo miał swoją siedzibę przy placu Zamkowym, potem w budynku starostwa, od 1954 roku przy placu Wolności. W 1956 roku utworzono także Wydział Kredytowy Banku Rolnego. W 1972 roku przeniesiono jego siedzibę z placu Wolności na ulicę Nowodworskiego. Trzy lata później w Tucholi ulokowano Zamiejskowy Wydział Kredytów Banku Gospodarki Żywnościowej w Bydgoszczy. Obejmował on swoim zasięgiem północne obszary województwa bydgoskiego (byłe powiaty: chojnicki, sępoleński, świecki, tucholski). Nowym podmiotem na rynku była utworzona w 1974 roku placówka Powszechnej Kasy Oszczędności. Znalazła swoją siedzibę przy ulicy Świeckiej 26⁷⁹.

Kołąkowski, Jan Waliński, Józef Kraut, Alojzy Hoppe, Stanisław Szwemin, Franciszek Janowski, Antoni Drzycimski, Paweł Seydak, Klemens Knutowski, Waclaw Kołąkowski, Jan Szwemin, Ambroży Ossowski, Jan Seydak, Wilhelm Giłka, Bolesław Giersz, Bronisław Kluczkowski, Władysław Kurlandt), cholewkarze (Ignacy Konrey, Jan Nakielski, Franciszek Szczepański, Józef Rudnik, Bernard Gac).

⁷⁹ APB, SPT, sygn. 9. Nieco inne dane związane z chronologią powstania pierwszych placówek podaje W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 69-71.

Równie skomplikowane procesy związane ze zmianami organizacyjnymi i kolejnymi właścicielami dawały się we znaki poszczególnym przedsiębiorstwom tucholskim w kolejnych dziesięcioleciach. Pierwsze poważniejsze inwestycje prowadzące do rozwoju miejscowego przemysłu zaczęto podejmować w drugiej połowie lat 50. i pierwszej połowie lat 60. XX wieku. Działania te wiązały się z ukończeniem w latach 1949-1951 procesu poszerzania sieci elektrycznej na całe miasto. Równocześnie w maju 1949 roku przedstawiono wstępne założenia przygotowanego wieloletniego planu zagospodarowania przestrzennego Tucholi. Zawarte w nim ustalenia, z pewnymi, czasem znaczącymi, modyfikacjami, realizowano w kolejnych dziesięcioleciach. Projekt przewidywał zgrupowanie przemysłu w jednej części miasta. Planowano budowę kilku fabryk, w tym jednej „wielkiej” fabryki mebli, następnie dużej fabryki papieru oraz przetwórnicy owoców i grzybów⁸⁰. Początek lat 70. charakteryzował się ponownym brakiem nakładów inwestycyjnych. Tym samym zakładano, że rozwój przemysłu będzie odbywał się poprzez intensyfikację i lepsze wykorzystanie istniejącej mocy produkcyjnych. Podstawowa część produkcji trafiała na rynek wewnętrzny. Eksport dotyczył głównie firm owocowo-warzywnych (przetwory owocowe i warzywa głównie runa leśnego – grzyby i jagody). Eksport w 1972 roku rozpoczęła Spółdzielnia Inwalidów, produkując składane łopatki. W planach część przedsiębiorstw zakładała wzrost nakładów inwestycyjnych, np. Powiatowa Spółdzielnia Pracy Usług Wielobranżowych chciała zbudować myjnię samochodową przy stacji obsługi samochodów, a Spółdzielnia Inwalidów i Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska – zakupy maszyn i urządzeń. Na planach poprzestawano. Organy nadrzędne nie potwierdziły przyznania środków na inwestycje. Założenia przesuвано na kolejne lata, uzupełniały je nowe. Planowano w 1972 rok pozyskanie kredytu w wysokości 900 tys. na budowę stolarni i stacji obsługi samochodów. Na 1972 rok zaplanowano ponadto początek budowy cegielni silikatowej⁸¹. Powstawały w ten sposób „zatory”, które uniemożliwiały rozwój przemysłu na podstawie lokalnych planów gospodarczych. W tej sytuacji jedyną nadzieją okazywały się projekty inwestycyjne finansowane z budżetu centralnego i zapisane

⁸⁰ APB, SPT, sygn. 285: Protokoły z posiedzeń Rady Miejskiej z 6 V 1949 oraz 19 V 1949.

⁸¹ APB, PPRNiUP, sygn. 18: Protokół nr 69/71 z 23 VII 1971.

w planach centralnych. Przykładem służy historia budowy zakładów stolarki budowlanej „Stolbud”. Początkowo fabryka miała powstać do 1977 roku. Planowano zatrudnienie 1300 osób⁸². Równocześnie podjęto budowę bloków pracowniczych, placówki zdrowia, kotłowni itd. Inwestycja miała przyczynić się do rozwoju Tucholi. Na planach w dużej mierze porzeczono. Podobnie zakończyły się plany budowy w Tucholi zakładu „Eltra” z Bydgoszczy. Ostatecznie pomysł zarzucono w drugiej połowie 1971 roku⁸³.

W latach 50. i 60. XX wieku utworzono kilka nowych przedsiębiorstw lub poszerzono produkcję w już istniejących o nowe dziedziny. W obu przypadkach bazowano na upadającym rzemiośle i drobnym przemyśle. Lata 70. przyniosły kolejne inwestycje w już istniejące przedsiębiorstwa, które modernizowano i rozbudowywano. Podejmowano także, mniej lub bardziej udane, próby tworzenia nowych.

Likwidujący indywidualną produkcję rzemieślnicy, w końcu lat 40. i początku lat 50. XX wieku, nie mając alternatywy, tworzyli spółdzielnie. Jedną z nich była Spółdzielnia Pracy Inwalidów im. gen. Bema w Tucholi. Powstała w 1952 roku przy ulicy Chojnickiej. Początkowo wytwarzano w niej różnorodne przedmioty w branżach metalowej, krawieckiej i wikliniarskiej. Stopniowo poszerzano ofertę o produkcję drewnianych stylisk i rączek, z metalu – wsporników przewodów i uchwytów kablowych. Część była odbierana przez polski przemysł stoczniowy. Zatrudnienie w 1970 roku wynosiło 76 osób, w 1973 – 95. Proste narzędzia rolnicze eksportowano do Francji, RFN, Senegal i Afganistanu⁸⁴. W latach 70. zmieniono nazwę na Spółdzielnia Pracy Inwalidów „Tuchmet” oraz poszerzono ofertę produkcyjną, co było możliwe po wybudowaniu w 1975 roku nowego zakładu metalowego przy ulicy Przemysłowej. Dzięki inwestycji znacznie poszerzono asortyment, m.in. o różnorodne typy zawiasów. Zakład stał się ważnym eksporterem na lokalnym rynku. Oferował usługi w zakresie budowy cieplarni, instalacji centralnego ogrzewania i wodno-kanalizacyjnych, budowy ogrodzeń. Do RFN wysyłał składane grabie. Eksportował także łopatkę składane, kooperował

⁸² APB, RNMiG, sygn. 14.

⁸³ APB, PPRNiUP, sygn. 19; Protokół nr 77/71 z 16 X 1971.

⁸⁴ A. Flakowski, *Kronika wydarzeń 1945-1960*, w: *Tuchola. Zarys monograficzny*, red. J. Wojtowicz, Toruń 1962, s. 114-115; APB, PPRNiUP, sygn. 18; Protokół nr 71/71 z posiedzenia PRN w Tucholi z dnia 6 sierpnia 1971; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 18-19.

z zakładami rowerowymi w Poznaniu i Stoczną im. Warskiego w Szczecinie. Produkowano różne urządzenia do łodzi ratunkowych oraz trzonki do młotków, siekier, kilofów i łopat. Ważną część produkcji stanowiła działalność usługowa. Wytwarzano na zamówienia indywidualne piece CO, wykonywano roboty wodno-kanalizacyjne, budowano szklarnie. Po zniesieniu stanu wojennego wiele produktów eksportowano do Francji, RFN, Grecji, Finlandii, na Węgry i do Czechosłowacji. Zatrudnienie w spółdzielni kształtowało się następująco: 109 osób w 1971 roku, 273 w 1978 roku, 140 w 1981 roku i 296 w 1984 roku. Zakład posiadał własną przychodnię lekarską⁸⁵.

Ryc. 5. Inwestycja Spółdzielni Inwalidów „Tuchmet”

(z: *Tuchola uczestnikiem konkursu...*)

W 1954 roku w Tucholi przy ulicy Chojnickiej powstała Wielobranżowa Spółdzielnia Usług Rzemieślniczych. Z czasem przekształciła się w Powiatową Spółdzielnię Pracy Usług Wielobranżowych. I to przedsiębiorstwo prowadziło zróżnicowaną produkcję i działalność usługową. W latach 50 i 60. dominowały usługi szewskie i fryzjerskie. W latach 70. zaczęto rozbudowywać istniejący wcześniej

⁸⁵ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/13: Protokół z posiedzenia Plenum KM PZPR w Tucholi nr 10/81 z 10 VIII 1981; APB, PPRNiUP, sygn. 18: Ocena wykonania planu gospodarczego za I półrocze 1971 r.; APB, PRNMiG, sygn. 3, 5, 13; APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/20: Egzekutywa... z 19 XI 1984; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 18-19.

zakład produkcyjny branży metalowej, który zajmował się produkcją rynien dachowych, spadowych i rur grzejnych. W 1971 roku zatrudnienie wzrosło do 80 osób. Spółdzielnia prowadziła punkty usługowe nie tylko w powiecie tucholskim, lecz także w ościennych, np. bydgoskim. Z czasem ograniczyła swoją działalność do powiatu tucholskiego. W 1975 roku spółdzielnia prowadziła 11 zakładów usługowych w Tucholi i 12 punktów usługowych w okolicznych wsiach. Obie spółdzielnie, tj. „Tuchmet” i Usług Wielobranżowych, kooperowały ze stoczniami w Ustce, Gdańsku i Gdyni, fabryką automatów tokarskich w Bydgoszczy, zakładami „Spomasz” w Bydgoszczy, fabryką obrabiarek w Pleszewie⁸⁶.

Ryc. 6. Bar „Bistro” przy ul. Świeckiej – obecnie restauracja „Bory”
(z: Tuchola uczestnikiem konkursu...)

Różnorodny charakter miała także działalność dwóch spółdzielni: Powszechnej Spółdzielni Spożywców „Społem” i Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Obie, obok działalności handlowej i usługowej, stopniowo inwestowały w podległe im zakłady produkcyjne branży spożywczej i przetwórstwa rolnego. Zmodernizowano tucholską rzeźnię. W 1960 roku uruchomiono nowy zakład masarski w Tucholi przy ulicy dr. Karasiewicza. W 1968 roku przy tej samej

⁸⁶ APB, PPRNiUP, sygn. 18: Ocena wykonania planu gospodarczego za I półrocze 1971 r.; APB, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Bydgoszczy, sygn. 589, 1130; A. Flakowski, *Kronika...*, s. 114-115; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 18-19.

ulicy oddano do użytku nowoczesną piekarnię. Właścicielami przedsiębiorstw była miejscowa PSS „Społem”. Większą rolę w przetwórstwie rolnym odgrywała „Samopomoc Chłopska”. Do 1965 roku działał przy ulicy Bydgoskiej 9 niewielki młyn. W 1965 roku został zamieniony na mieszalnię pasz Powiatowego Związku Gminnych Spółdzielni. Nową mieszalnię wybudowano w 1974 roku. Ponadto spółdzielnia dysponowała jeszcze dwoma młynami. W 1965 roku w Tucholi rozpoczęła działalność wylęgarnia drobiu. Od 1973 roku zakład wyspecjalizował się w wylęgu jaj kaczych i gęsich⁸⁷. W połowie lat 70. XX wieku dokonano reorganizacji Powiatowego Związku Gminnych Spółdzielni. W wyniku podziału przedsiębiorstwa powstały w Tucholi trzy zakłady Wojewódzkiego Związku Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”: Zakład Handlu, Zakład Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego i Zakład Budowlano-Montażowy. Reorganizacji „Gminnej Spółdzielni” w Tucholi towarzyszyło jej połączenie z „Gminną Spółdzielnią” w Kęsowie. Siedzibę ulokowano w Tucholi⁸⁸. W końcu lat 70. w gestii „Gminnej Spółdzielni” pozostawały także dwa zakłady piekarniczo-ciastkarskie⁸⁹. Jednym z prężnie rozwijających się przedsiębiorstw był Zakład Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego Powiatowego Związku „Gminnych Spółdzielni”. Został uruchomiony w Tucholi w 1957 roku. W 1960 roku zatrudniał 30 pracowników stałych i 60 sezonowych. Produkowano dzemy, soki, susz owocowy i grzybowy. Eksportowano grzyby do Szwajcarii. W 1968 roku oddano do użytku nowy zakład produkcyjny. Znacznie wzrosło zatrudnienie – do 150 pracowników stałych i ok. 150 sezonowych⁹⁰. W 1981 roku pracowało w nim 290 osób. Zakład produkował przetwory owocowo-warzywne (marmolada, dzemy, powidła, soki owocowe, kompoty, moszcze owocowe, nadzienia cukiernicze, owoce mrożone, przeciery owocowe, konserwy warzywne, marynaty, ogórki kiszane, przetwory grzybowe, konserwy warzywno-mięsne, miód, mięso kulinarne mrożone), wody gazowane; rozlewano w nim także piwo. Produkcja była ściśle powiązana z uwarunkowaniami

⁸⁷ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 12.

⁸⁸ APB, KMG PZPR, sygn. 129/II/1: Protokół z posiedzenia Plenum KM PZPR w Tucholi z dnia 22 IX 1975; APB, PPRNiUP, sygn. 18: Ocena wykonania planu gospodarczego za I półrocze 1971 r.

⁸⁹ APB, PPRNiUP, sygn. 21.

⁹⁰ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 11-12.

pogodowymi i koniunkturą w rolnictwie. Nieurodzaj, jaki wystąpił w 1980 roku, spowodował, że plan produkcyjny został zrealizowany zaledwie w 33,8%⁹¹.

Ryc. 7. Piekarnia i wytwórnia wód gazowanych
(z: *Tuchola uczestnikiem konkursu...*)

Przemysł spożywczy był reprezentowany jeszcze przez dwa przedsiębiorstwa: Okręgową Spółdzielnię Mleczarską oraz bydgoski oddział „Herbapolu”. Spółdzielnia Mleczarska Tuchola aż do końca lat 70. rozszerzała działalność. W 1959 roku posiadała oddziały w Gostycynie i Cekcynie. W 1972 roku połączono ją z Okręgową Spółdzielnią Mleczarską w Bysławiu, a rok później z Okręgową Spółdzielnią w Żalnie⁹². W 1978 roku ograniczono działalność po tym, jak część Zakładu Mleczarskiego w Tucholi podzielono. Od tej chwili Spółdzielnia Mleczarska w Tucholi działała na terenie Tucholi i gmin Kęsowo i Śliwice. Resztę przedsiębiorstw połączono w 1978 roku z Zakładem Mleczarskim w Chojnicach. Zatrudnienie w 1971 roku wynosiło 58 osób, w 1977 roku – 93⁹³. Przez pewien czas w Tucholi funkcjonował Oddział Tucholski Bydgoskich Zakładów Zielarskich „Herbapol” w Bydgoszczy, który posiadał punkty skupu i magazyny w Tucholi, Chojnicach, Złotowie, Okonku, Czaplunku i Szczecinku.

⁹¹ APB, KMG PZPR, sygn. 129/II/7: Protokół z posiedzenia Plenum KM PZPR w Tucholi. Ocena działalności partyjnej i społeczno-gospodarczej w Zakładzie Przetwórstwa Owoców i Warzyw z 20 listopada 1981; APB, PRN MiG, sygn. 5, 19; APB, PPRN, sygn. 339.

⁹² W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 11.

⁹³ APB, PRN MiG, sygn. 3, 5; APB, PPRNiUP, sygn. 18: Ocena wykonania planu gospodarczego za I półrocze 1971 r.

Z powiatu tucholskiego skupowano m.in.: zioła z dzikiego zbioru, sporysz, miętę pieprzową, kminek, korzeń chrzanu. W 1964 roku oddział zlikwidowano. Nową siedzibę ulokowano w Złotowie. W powiecie tucholskim działało jeszcze większe przedsiębiorstwo zaliczane do przemysłu spożywczego. Było to Przedsiębiorstwo Produkcji Leśnej „Las” w Śliwicach. Początkowo zatrudniano tylko pięciu stałych pracowników i kilkudziesięciu sezonowych. Do 1974 roku zatrudnienie wzrosło do 137. Zajmowano się przetwórstwem grzybów, produkowano kompoty z jabłek i truskawek, ogórki konserwowe, przygotowywano susz z cebuli i porów. Ponadto uruchomiono, po wybudowaniu nowej hali produkcyjnej, nowy rodzaj produkcji w postaci bębnow i szpul dla fabryki kabli w Bydgoszczy⁹⁴.

Znacznie mniejszą rolę odgrywały w Tucholi i powiecie zakłady związane z branżą budowlaną. W mieście działały dwa zakłady tego typu, które zajmowały się głównie świadczeniem usług. Były to Miejskie Przedsiębiorstwo Remontowo-Budowlane w Tucholi oraz Zakład Remontowo-Budowlany PGR w Tucholi⁹⁵. Pierwszym w pełni nastawionym na produkcję materiałów budowlanych zakładem była założona przez Powiatowy Związek „Gminnych Spółdzielni” w Tucholi w 1958 roku Wytwórnia Materiałów Budowlanych. W latach 70. rozbudowano przedsiębiorstwo. Poza standardowymi produktami, jak płyty chodnikowe, rury, krawężniki itp., zaczęto wytwarzać nowe produkty: wielkowymiarowe elementy budowlane, słupy betonowe, gotowe segmenty budowlane. Zatrudnienie wzrosło do ponad 70 osób. Równocześnie zmieniono nazwę na Zakład Budownictwa i Produkcji Materiałów Budowlanych Powiatowego Związku „Gminnych Spółdzielni” w Tucholi⁹⁶. Zakład ściśle współpracował z uruchomioną w latach 50. tucholską betoniarnią, której właścicielem pozostawały Chojnickie Zakłady Materiałów Budowlanych. W 1960 roku pracowało w niej na terenie Tucholi 27 osób, w 1969 roku – 36. Branżę reprezentowały także mniejsze przedsiębiorstwa na terenie powiatu, jak wytwórnia dachówek w Śliwicach oraz zakład produkujący betonowe kręgi studzienne i inne materiały betonowe w Ostrowie⁹⁷.

⁹⁴ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 14.

⁹⁵ Tamże, s. 16-17.

⁹⁶ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/13, 129/IV/20; APB, PPRNiUP, sygn. 18, 21; APB, PRN MiG, sygn. 3, 5, 13; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 15-16.

⁹⁷ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 16-17.

Najważniejszą rolę, obok przemysłu spożywczego i przetwórczego, odgrywały w Tucholi i okolicach przedsiębiorstwa branży drzewnej. Największą ich grupę tworzyły tartaki, które działały w Łobodzie, Wierzchucinie, Bruchniewie, Rudzkim Moście, Cekcynie, Tucholi i Raciąskim Młynie. W Tucholi pierwszy tartak wznowił produkcję już w marcu 1945 roku. W latach 50. został zmodernizowany za sprawą nowego właściciela, którym zostało Okręgowe Przedsiębiorstwo Przemysłu Drzewnego w Toruniu. W 1959 roku pożar zniszczył część zakładu, jednak szybko uruchomiono produkcję. W latach 60. zatrudnienie wahało się od 150 do ok. 170 osób. Coraz większą rolę ogrywał eksport – produkty trafiały na Węgry, do RFN, Wielkiej Brytanii i Belgii. Tartak prowadził także tzw. produkcję dodatkową w postaci elementów budowlanych dla rolnictwa i elementów meblowych, m.in. dla Bydgoskiej Fabryki Mebli, oraz produkcję opakowań, np. skrzynek do transportu owoców, warzyw, pomp, rowerów. Procesy stopniowej modernizacji i rozbudowy przechodziły również pozostałe tartaki działające w powiecie tucholskim, które należały do Okręgowego Przedsiębiorstwa Przemysłu Drzewnego w Toruniu (Bruchniewo, Łoboda, Wierzchucin), Przedsiębiorstwa Robót Kolejowych (Cekcyn), Ośrodka Remontowo-Budowlanego Lasów Państwowych (Rudzki Most) i Powiatowego Związku „Gminnych Spółdzielni” (Tuchola). Przy tym ostatnim działała niewielka stolarnia. W 1960 roku pracowało w niej 10 osób, w 1969 roku – 24. Produkowano meble i urządzenia do sklepów należących do „Gminnej Spółdzielni”. Świadczone także usługi dla ludności. Systematycznie rozbudowywano stolarnię Tucholskich Zakładów Przemysłu Terenowego. Jej budowę rozpoczęto w 1955 roku. W 1960 roku zatrudnionych było w niej 40 osób, w 1969 roku – 74. Produkowano komplety mebli kuchennych i krzesła⁹⁸. W latach 70. i 80. XX wieku swoje zakłady założyły: Czerskie Fabryki Mebli – Przedsiębiorstwo Państwowe w Czersku Zakład w Tucholi⁹⁹ oraz Chojnickie Zakłady Meblarskie w Raciążu i Tucholi¹⁰⁰. Oba produkowały półfabrykaty meblarskie, meble oraz stolarkę budowlaną¹⁰¹.

⁹⁸ Tamże, s. 13-14.

⁹⁹ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/13: Protokół z posiedzenia Plenum KM PZPR w Tucholi za okres od 10 stycznia do 11 maja 1983.

¹⁰⁰ APB, PRN MiG, sygn. 13.

¹⁰¹ Tamże, sygn. 3.

Ten ostatni segment produkcji miał stać się jednym z najważniejszych poczynań inwestycyjnych lat 70. i 80. Działania te wiązały się z wybudowaniem w Tucholi dużego Zakładu Stolarki Budowlanej „Stolbud”. Wyznaczono na ten cel teren o powierzchni 27 ha, znajdujący się we wschodniej części miasta przy ulicy Przemysłowej. Inwestycję zatwierdzono w sierpniu 1975 roku. Budowa miała zostać zakończona w 1977 roku. Jej koszt wyceniono na 908,7 mln zł. Na powierzchni pięciu ha planowano wzniesienie nowoczesnych hal produkcyjnych, w których zatrudnienie znalazłoby początkowo 1300 osób, a docelowo 1500, pracujących na trzy zmiany. Budowę rozpoczęły firmy: Bydgoskie Przedsiębiorstwo Budownictwa Przemysłowego, Bydgoskie Przedsiębiorstwo Budownictwa Inżynieryjnego „Instal” i Gdański „Elektromontaż”. Pierwsze prace ruszyły wiosną i latem 1975 roku, jednak pogłębiający się kryzys powodował, że kolejne terminy ukończenia budowy nie były dotrzymywane. Od 1979 roku stopniowo ograniczono inwestycję, aż do jej wstrzymania na początku lat 80. Od 1983 i 1984 roku wznowiono prace, jednak w ograniczonym wymiarze¹⁰². Od 1964 roku swoją siedzibę w Tucholi (ul. Szosa Bydgoska 11) miało także Spółdzielcze Zrzeszenie Chałupników. Firma powstała w 1956 roku w Zielonce, w powiecie tucholskim. Początkowo produkowano w niej drewniane klepki dachowe, a następnie styliska, kosiska, kosze, miotły, grabie i trzonki¹⁰³.

W Tucholi i okolicach działało także kilka przedsiębiorstw branży metalowej, maszynowej i elektromaszynowej. Najstarszy rodowód miało Państwowe Przedsiębiorstwo Traktorów i Maszyn Rolniczych, które powstało lipcu 1945 roku. Zatrudniało początkowo 11 osób. Warsztaty i garaże, w których dokonywano napraw, znajdowały się w różnych punktach miasta. W 1947 roku zmieniono jego nazwę na Zakład Remontowo-Montażowy Technicznej Obsługi Rolnictwa. Równolegle zlikwidowano dział eksploatacji. Traktory i maszyny przekazano Państwowym Nieruchomościom Ziemi. Od tej chwili zajmowano się wyłącznie naprawami. Rosła liczba pracowników. W początku lat 50. było ich 127. Zatrudnienie w 1960 roku wyniosło 135 osób. Ponownie zmieniono nazwę na Zakłady Naprawcze Mechanizacji Rolnictwa w Tucholi. W 1964 roku zakład otworzył

¹⁰² APB. KMG PZPR, sygn. 129/IV/2: Protokół egzekutywy z 26 I 1976; APB. PRNMIg, sygn. 2; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 15.

¹⁰³ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 14.

filię w Bysławiu. Oprócz bieżących napraw produkowano części zamienne do maszyn rolniczych oraz prowadzono kapitalne remonty silników do ciągników. W 1965 roku przyjęto nazwę Państwowy Ośrodek Maszynowy (POM). Od 1966 roku zmieniono profil produkcji i usług. Dawny zakład silnikowy POM nastawiono na regenerację części zamiennych, podzespołów do ciągników i maszyn rolniczych metodami przemysłowymi. Lata 70. przyniosły modernizację zakładu. Zapoczątkowano kooperację z „Ursusem”. Liczba pracowników wzrosła w 1968 roku do 218. Prowadzono także szkolenie uczniów po Zasadniczej Szkole Zawodowej w Tucholi, które kończyło średnio 40 osób rocznie. W 1972 roku przy POM uruchomiono Rejonowy Ośrodek Doskonalenia Kadr Mechanizacji Rolnictwa, który znajdował się w nowym budynku przy ulicy Sportowej¹⁰⁴. W 1965 roku do tucholskiego POM-u włączono istniejący od 1950 roku POM w Piastoszynie. Zajmował się on regeneracją hydrauliki siłowej, produkcją pomp i zaworów oraz działalnością instalacyjno-montażową i naprawami¹⁰⁵. Te ostatnie wykonywał także Warsztat Naprawy Pojazdów Mechanicznych „Gminnej Spółdzielni” w Tucholi¹⁰⁶. Istniały także dwa przedsiębiorstwa branży poligraficznej. Drukarnia i Introligatornia pod Zarządem Państwowym w Tucholi była filią drukarni z Chojnic. Budynki znajdowały się przy Rynku 27 (pl. Wolności). Z czasem właścicielem stał się Centralny Zarząd Państwowych Zakładów Graficznych w Polsce Oddział na województwo bydgoskie¹⁰⁷. W 1960 roku pracowało 14 osób, w 1969 – 18. W latach 70. drukarnię ulokowano w budynkach po ZSZ przy ulicy Zamkowej 1. Zatrudnienie wzrosło do 35 osób¹⁰⁸. W 1970 roku założono w Tucholi Spółdzielnię Poligraficzną „Drukator” Żnińskich Zakładów Poligraficznych Przemysłu Terenowego przy ulicy Chojnickiej, produkującą papierowe torby. Pracowało w niej kilkanaście osób¹⁰⁹.

Także samorząd miejski był właścicielem licznych przedsiębiorstw. W latach 40. Zarząd Miejski w Tucholi prowadził przedsiębiorstwa: Gazownię Miejską (ul. Świecka), Betoniarnię Miejską (ul. Świecka,

¹⁰⁴ Tamże, s. 9-11.

¹⁰⁵ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/13: Protokół z posiedzenia Plenum KM PZPR w Tucholi nr 6/81 z 4 V 1981; APB, PPRNiUP, sygn. 19.

¹⁰⁶ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/13: Protokół z posiedzenia Plenum KM PZPR w Tucholi nr 10/81 z 10 VIII 1981.

¹⁰⁷ APB, SPT, sygn. 123.

¹⁰⁸ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 18.

¹⁰⁹ Tamże, s. 19.

produkowano tam na potrzeby miasta dachówki, rury cementowe, cegłę silikatową), Rzeźnię Miejską (ul. Nowodworskiego), Stację Wodną (ul. Jeziorna), Łazienki Miejskie (ul. Armii Czerwonej – od 1 I 1948 r.), Zakład Oczyszczania Miasta i Kanalizacji (od 1 I 1948 r.)¹¹⁰, Miejskie Przedsiębiorstwo Remontowo-Budowlane w Tucholi¹¹¹. Z czasem część usamodzielniała się, np. betoniarnia czy gazownia. Tę ostatnią w 1950 roku przejęło Prezydium Miejskiej Rady Narodowej. Od stycznia 1957 roku wszystkie zakłady komunalne przekazano Miejskiemu Przedsiębiorstwu Gospodarki Komunalnej. W 1966 roku 186 gazowni komunalnych weszło w skład Okręgowych Zakładów Gazownictwa. W 1968 roku WRN w Bydgoszczy podporządkowała gazownię tucholską, z 22 innymi gazowniami komunalnymi w województwie, Okręgowemu Zakładowi Gazownictwa. W 1976 roku Zakład Gazowniczy w Bydgoszczy stał się częścią Pomorskiego Okręgowego Zakładu Gazownictwa w Gdańsku. W 1982 roku przejęło go Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo w Warszawie¹¹². Produkcję gazu zakończono w 1985 roku. Rozpoczęła się wtedy epoka gazu ziemnego. W 1982 roku przystąpiono do budowy gazociągu przesyłowego Dworzysko – Tuchola. Prace ukończono w 1984 roku¹¹³. Z czasem przedsiębiorstwa komunalne przyjęły nazwę: Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej w Tucholi, a następnie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Tucholi¹¹⁴. W jego skład wchodziły zakłady: Zakład Wodociągów i Kanalizacji (z dniem 2 I 1975 r. przekazany do Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Wodno-Kanalizacyjnego w Bydgoszczy), Zakład Hotelu (przekazany z dniem 1 VII 1974 r. do POSTiW w Tucholi), Zakład Oczyszczania Miasta, Zakład Zieleni Miejskiej, Zakład Budowy i Konserwacji Ulic, Zakład Gazyfikacji Bezprzewodowej, Zakład Gospodarki Mieszkaniowej, Zakład Pogrzebowy, Zakład Działalności Pomocniczej. Zatrudniano 90 osób¹¹⁵. W 1984 roku administrowano 89 budynkami i zakładami komunalnymi: Zakładem Energetyki Ciepłej, Zakładem Energetycznym, Zakładem Wodociągów i Kanalizacji¹¹⁶,

¹¹⁰ APB, SPT, sygn. 123.

¹¹¹ Tamże.

¹¹² J. Szwanowski, *100 lat...*, s. 40-41.

¹¹³ Tamże, s. 46-48.

¹¹⁴ APB, UMT, sygn. 1.

¹¹⁵ APB, PRN MiG, sygn. 15.

¹¹⁶ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/20; Egzekutywa z 5 XI 1984; APB, PPRNiUP, sygn. 19.

Przedsiębiorstwem Remontowo-Budowlanym Gospodarki Komunalnej. To ostatnie od 1968 roku wykonywało różnorodne prace budowlane, m.in. w powiecie świeckim. Zatrudnienie wahało się od 129 do 135 osób¹¹⁷. Niektóre prace związane z utrzymaniem infrastruktury miejskiej w Tucholi prowadziło w latach 70. Przedsiębiorstwo Robót Inżynieryjnych Budownictwa Komunalnego w Bydgoszczy¹¹⁸.

Pewną rolę odgrywał przemysł nakładczy. W grudniu 1970 roku pracowały w tym systemie w powiecie tucholskim 282 osoby¹¹⁹. Działo w tym segmencie produkcji w Tucholi i powiecie tucholskim kilka przedsiębiorstw. Najważniejszą rolę odgrywało Spółdzielcze Zrzeszenie Chałupników i Wytwórców Domowych w Tucholi. Dzięki rozbudowie warsztatów zatrudnienie wzrosło ze 167 osób w 1970 roku do 210 w 1973 roku. Mimo wzrostu możliwości produkcyjnych, odnotowano spadek produkcji po wstrzymaniu dostaw importowanego drutu. Przedsiębiorstwo produkowało trzonki domioteli, łopat, szpadli, kilofów, siekier, młotków, uchwyty do pilników, wałki do ciasta, tłuczki, spirale grzejne, druciane kosze do ziemniaków. Wyroby wykonywano na terenie całego powiatu. Także z wykorzystaniem metody nakładu funkcjonowały: Spółdzielnia Inwalidów im. gen. Bema w Tucholi; Spółdzielnia Pracy Poligraficzno-Papiernicza „Drukator” w Bydgoszczy (produkcja krutek do kartonów, sztancowanie wykrojów kartonowych i papierowych, zatrudnienie w 1970 r. – 27 osób, w 1973 r. – 29), Spółdzielnia Pracy Półfabrykatów Drzewnych w Bydgoszczy posiadała zespół pracy nakładczej w Śliwiczkach (półfabrykaty – graniaki drzewne dostarczał zakład w Czersku, zatrudnienie w 1970 r. wynosiło 32 osoby, w 1973 r. – 43), Spółdzielcze Zrzeszenie Chałupników i Wytwórców Domowych im. Ligi Kobiet w Bydgoszczy (praca nakładcza w zakresie wyrobu ubiorów, bielizny damskiej i dziecięcej, bielizny pościelowej, zatrudnienie w 1970 r. – 16 osób, w 1973 r. – 20), Żnińskie Zakłady Poligraficzne Przemysłu Terenowego – nakład wprowadzono w 1971 roku w zakresie klejenia torebek dla jubilerów i torebek do makaronu, zatrudnienie w 1973 roku w tym systemie wynosiło 17 osób¹²⁰.

¹¹⁷ APB, PPRNiUP, sygn. 21; APB, UMT, sygn. 1.

¹¹⁸ APB, UMT, sygn. 1.

¹¹⁹ APB, PPRNiUP, sygn. 18; Protokół nr 69/71 z 23 VII 1971.

¹²⁰ APB, PPRNiUP, sygn. 18; Protokół nr 71/71 z posiedzenia PRN w Tucholi z dnia 6 VIII 1971; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 18-19.

Produkcję przemysłową uzupełniała produkcja rzemieślnicza. W latach 40. rzemieślnicy należeli do cechów: szewskiego, stolarskiego, kowalskiego i krawieckiego. Aż do 1952 roku była to jedyna grupa świadcząca usługi dla ludności w powiecie tucholskim. W kwietniu 1945 roku do cechu należało w powiecie 256 rzemieślników. W latach 50. liczba warsztatów, pod wpływem presji totalitarnego państwa, zmniejszyła się do 179 w 1956 roku. Po tzw. przełomie październikowym ich liczba stopniowo rosła, do 308 (w tej liczbie znajdowały się 122 warsztaty w Tucholi) w 1961 roku, a w kolejnych latach malała. Regres wiązał się z systematyczną ingerencją władz w funkcjonowanie samorządu zawodowego oraz z metodami centralnego zarządzania. W 1965 roku funkcjonowały 233 zakłady, w 1969 roku – 236, w 1975 roku – 215. W większości były to warsztaty jednoosobowe. W 1965 roku pracowało w nich 328 osób, w 1969 – 371, w 1975 – 272¹²¹. Koniec lat 70. przyniósł nowe zjawiska polityczne i gospodarcze. Jedną z konsekwencji było stopniowe odradzanie się tzw. prywatnej inicjatywy. W 1980 roku liczba warsztatów wzrosła do 244 (zatrudniano 323 osoby) i 348 w 1984 roku (697 osób)¹²². Pojawiły się także nowe specjalizacje zawodowe wynikające ze zmian cywilizacyjnych (np. warsztaty zajmujące się naprawami sprzętu RTV, AGD, wulkanizatorski) lub socjalistycznej mizerni ekonomicznej (np. repasacji pończoch). Odwrotną stroną był zanik wielu rzemiosł, takich jak kołodziejstwo, kowalstwo, bednarstwo, garncarstwo itd.

Tuż po wojnie panowała trudna sytuacja w rolnictwie. Powiat znalazł się w strefie przyfrontowej, przez co został zdewastowany i ogołocony z większości zapasów zboża i żywca przez przechodzące wojska. Pierwszeństwo w zaopatrywaniu się w artykuły pierwszej potrzeby i żywność miały wojsko i służby mundurowe. One także przejęły wiele majątków ziemskich. Brakowało koni, trzody, bydła i maszyn rolniczych. Problemem był niedobór rąk do pracy¹²³. Zniszczenia wojenne w tucholskim rolnictwie szacowano na 25%. W 1945 roku w powiecie było 3000 koni. Ich liczba w 1948 roku wzrosła do 5200, co stanowiło zaledwie 54% stanu przedwojennego. Podobne straty miały miejsce w przypadku bydła rogatego. W 1948 roku naliczono 11 900 sztuk, co stanowiło 57% stanu sprzed 1939 roku

¹²¹ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 19-21.

¹²² Tamże, tab. 1, s. 144.

¹²³ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 199-200.

i analogicznie w przypadku trzody chlewnej – 72%. Niedobory ludzkie rekompensowano przymusowym zatrudnianiem aresztowanych Niemców oraz organizowaniem akcji żniwnych czy wykopków, w których uczestniczyli mieszkańcy Tucholi¹²⁴. W trudnej sytuacji znajdowali się także tzw. repatrianci ze wschodu, których osadzano na wsi. Nie mogli w pierwszych latach normalnie gospodarować. Nie wywiązywali się, podobnie jak wielu zasiedziałych gospodarzy, z odstawiania obowiązkowego kontyngentu. Za zebrane plony kupowali ubrania i podstawowe produkty, gdyż – jak stwierdzano w jednym z raportów – „przyjechali dosłownie nędzy. Teraz nawet na własną konsumpcję nie mają żywności”¹²⁵. Stopniowo sytuacja ulegała poprawie. Obsiewano coraz większą powierzchnię gruntów, powoli odtwarzano pogłowie bydła i trzody. Dzięki UNRRA na wieś trafiło kilkaset koni. Władze zaczęły zakładać ośrodki maszynowe, które miały wspierać w pracach miejscowych rolników. W 1948 roku w powiecie było ich razem z filiami 13. Działały przy nich stacje oczyszczania i zaprawy ziarna siewnego. Do 1947 roku odbudowano dzięki subsydiom państwowym 21 gospodarstw i dzięki staraniom indywidualnych rolników 260 zabudowań. W ramach odgórnie narzuconych doktryn zaczęto, metodami częściowo siłowymi, organizować współzawodnictwo spółdzielni produkcyjnych. Powstało 76 grup produkcji roślinnej i hodowlanej oraz 14 zespołów racjonalnej gospodarki oborowej. Skupiały one ponad 800 członków¹²⁶. Sposób gospodarowania był zróżnicowany, jednak w większości przypadków daleki od zadowalającego. W jednym z raportów z 30 III 1955 roku opisywano chłopów małorolnych z gromady Kiełpin, którzy założyli spółdzielnię produkcyjną „Dobrobyt” – 16 członków gospodarowało na 118 ha. Poza nią w powiecie działało jeszcze 17 spółdzielni. Istniejące wcześniej spółdzielnie zostały zlikwidowane. W kiełpińskim „Dobrobycie” stwierdzono wypadki łamania zasad statutowych. Udziałowcy sprzedawali część swojego inwentarza, tak by nie „wnosić” go do spółdzielni. Podobne przypadki miały miejsce w Przyrowie, Pamiętowie, Bładowie i Żalnie. Konsekwencją było ciągle zadłużanie się spółdzielni. Za pozyskane środki od początku istnienia spółdzielni

¹²⁴ APB, SPT, sygn. 9; APB, KP PPR, sygn. 1.

¹²⁵ APB, UWPB, sygn. 4381: Sprawozdanie Inspektoratu dla Spraw Świadczeń Rzeczowych za czerwiec 1945.

¹²⁶ APB, KP PPR, sygn. 1; S. Błażejewski, *Wyzwolenie...*, s. 200.

kupowano ziarno czy pasze. Zła była także dyscyplina pracy: część spółdzielców w ogóle nie przychodziła, jeszcze inni sami wyznaczali sobie czas – do godziny siódmej, ósmej czy dziewiątej rano. Niektórzy członkowie z zapalem uprawiali swoje działki poza spółdzielnią. W 1954 roku stwierdzono 16 tego typu przypadków. Zlikwidowano 14 takich działek¹²⁷.

Nowym zjawiskiem było przeprowadzenie radykalnej reformy rolnej. Towarzyszyła jej parcelacja dużych majątków ziemskich i majątków tzw. poniemieckich. Przejmowano także część majątków należących do kościołów i związków wyznaniowych. W latach 1945-1947 przejęto w ramach reformy rolnej 42 obiekty o powierzchni 13 119,5 ha. Utworzono 584 gospodarstwa (w tym działki przekazano 88 bezrolnym chłopom, 72 małorolnym, a w 22 przypadkach nastąpiło upełnorolnienie) o powierzchni 3828,5 ha. Pozostało 28 resztówek, z których sześć przekazano Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, trzy oświacie rolniczej, sześć samorządowi terytorialnemu, jedną kuratorium oświaty, resztę Państwowym Gospodarstwom Rolnym. Przeprowadzono także regulację gruntów w dziewięciu gromadach. Rozparcelowano w latach 1945-1947 częściowo 30 obiektów, z których utworzono 584 działki. Nierozdysponowane działki w liczbie 199 o powierzchni 1089 ha dzierżawiono parcelantom lub rolnikom. Od 1945 do 1949 roku przekazano Ludowemu Wojsku Polskiemu 18 obiektów o powierzchni 2578,4 ha. Nastąpiła także w latach 1947-1949 regulacja gospodarstw poniemieckich w dziewięciu gromadach o powierzchni 4235 ha. Regulacją objęto 265 gospodarstw w poniemieckich (ogółem w 1945 r. było ich 536 i zajmowały obszar 6638 ha), z których utworzono 462 gospodarstwa, w tym 350 pełnorolnych i 112 rzemieślniczo-urzędniczo-robotniczych. W ramach regulacji obsadzono 346 gospodarstw, w których zamieszkało 126 repatriantów, 60 przesiedleńców i pozostała miejscowa ludność. W 1949 roku ponownie zaczęto podział gospodarstw poniemieckich w 18 gromadach o powierzchni 1941 ha. Podziałem objęto 162 gospodarstwa. W siedmiu gromadach podzielono 100% ich ogólnej liczby, w dziewięciu – w 80%, w dwóch – w 20%. W powiecie ujawniono 470 gospodarstw poniemieckich o powierzchni 7056,5 ha, które przepisano na Skarb Państwa. Było ich, według kryterium wielkości:

¹²⁷ APB, PPRN, sygn. 211: Biuletyn nr 3/55 z 3 IV 1955.

do jednego ha – 58, do dwóch ha – 54, do trzech ha – 21, do pięciu ha – 39, do 10 ha – 76, do 15 ha – 52, do 20 ha – 67, do 25 ha – 37, do 30 ha – 26, do 50 ha – 33, ponad 50 ha – 17¹²⁸.

Poważnemu uszczupleniu uległ stan posiadania gruntów rolnych różnych związków wyznaniowych. Przed ich przejściem Kościół rzymskokatolicki posiadał 1327,2407 ha, Kościół ewangelicko-augsburski 9,0872 ha, kongregacje wyznania mojżeszowego 3,5075 ha. Przejęto w powiecie tucholskim łącznie 1262,3187 ha. Pozostawiono w gestii Kościoła katolickiego 52,3273 ha (1,8791 ha ziemi – beneficja, oddano proboszczom 50,4482 ha), ewangelicko-augsburskiego 9,0872 ha i kongregacji wyznania mojżeszowego 3,5075 ha. W przypadku parafii katolickiej w Tucholi przed przejściem księża katolicycy dysponowali 514,8471 ha. Po przejściu pozostawiono parafii, według danych z 1 II 1952 roku – 39,3898 ha. Ziemię dzierżawili: ogrodnik z Tucholi, trzech gospodarzy i PGR Łyskowo¹²⁹.

Zmiany zachodzące w strukturach własności gospodarstw rolnych w Tucholi i powiecie tucholskim przedstawiają tabele 5 i 6.

Tabela 5. Struktura gospodarstw rolnych w powiecie tucholskim w 1947 r.

Liczba gospodarstw	Powierzchnia	Łączny obszar
1075	0-2 ha	1107,58 ha
988	2-5 ha	2988,59
1181	5-10 ha	8940,69
1128	10-20 ha	15708,73
450	20-50 ha	11617,43 ha
83	50-100 ha	5228,31
30	ponad 100 ha	6781,42

Źródło: APB, SPT, sygn. 9.

Dane wskazują, że reforma rolna nie zlikwidowała dużego rozdrobnienia gospodarstw. W latach 60. przeciętne gospodarstwo miało powierzchnię 8,28 ha, w 1977 roku – 7,61 ha. Najwięcej gospodarstw znajdowało się w grupach od pół do dwóch ha i od dwóch do pięciu ha. Jeśli dane te połączymy z analizą jakości gleb, to okaże się, że ich skutkiem musiała być niska produkcja towarowa.

¹²⁸ APB, SPT, sygn. 9. Nieco inne dane parcelacyjne podaje S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 201.

¹²⁹ APB, PPRN, sygn. 32.

Tabela 6. Struktura gospodarstw rolnych w powiecie tucholskim wg podziału administracyjnego z 1950 r.

Gmina	Ogół gospodarstw	Do 2 ha	2-5 ha	5-7 ha	7-10 ha	10-20 ha	20-50 ha	50-100 ha	Ponad 100 ha
Bysław	1069	241	167	135	242	195	85	4	—
Cekcyn	827	273	193	98	90	125	44	1	3
Gostycyn	522	92	79	34	83	167	46	18	3
Kęsowo	490	76	98	67	121	95	29	1	3
Legbąd	305	54	74	37	62	43	30	5	—
Raciąż	386	108	43	31	83	96	16	6	3
Śliwice	799	—	289	168	154	129	55	2	2
Tuchola miasto	215	93	38	18	10	32	18	6	—
Tuchola wieś	437	98	62	43	67	82	60	19	6
Razem	5050	1035	1043	631	912	964	383	62	20

Źródło: APB, PPRN, sygn. 24.

W powiecie występowały głównie gleby słabe, w większości należące do klasy IV, V, VI. W gospodarstwach indywidualnych gruntów ornych klas I-IV było 66,3% (39. miejsce w województwie bydgoskim na 55 gmin). W gospodarce indywidualnej gruntów I-IV klasy było 3134 ha, tj. 55,9%, pozostałe 905 ha należało do V klasy i 1566 ha do VI. Zmeliorowanych w gospodarce całkowitej było 83,3% gruntów ornych (14. miejsce w województwie) i 78% użytków zielonych (34. miejsce)¹³⁰.

W końcu lat 40. nowym zjawiskiem było tworzenie Państwowych Gospodarstw Rolnych (PGR), które powołano 1 VII 1949 roku w miejsce Państwowych Nieruchomości Ziemskich. W województwie bydgoskim utworzono trzy okręgi PGR, które z czasem przekształcono w trzy odrębne Zjednoczenia PGR (Bydgoszcz, Inowrocław, Toruń). Do zjednoczenia bydgoskiego weszło 14 zespołów, w tym tucholski PGR. Zespół PGR w powiecie tucholskim istniał od 1949 roku. W 1951 roku tworzyło go 14 gospodarstw z 4301 ha. Kompleks PGR

¹³⁰ APB, PPRN, sygn. 29.

w Tucholi znajdował się przy szosie do Bładowa. Dnia 1 III 1958 roku zlikwidowano Zespół PGR w Tucholi. Zastąpił go Inspektorat PGR w Tucholi, który obejmował 20 PGR-ów. W 1960 roku w jego gestii znajdowały się 7342 ha. Przejmowano kolejne grunty z Państwowego Funduszu Ziemi. W 1974 roku PGR-y dysponowały 8825 ha, tj. 18,4% gruntów rolnych w powiecie. Od końca lat 60. stopniowo likwidowano inspektoraty, a w ich miejsce tworzone przedsiębiorstwa wielozakładowe. W 1969 roku w powiecie powstały trzy takie przedsiębiorstwa: Białowieża, Kamienica i Wieszczyce¹³¹.

Struktura własności gruntów, jaka ukształtowała się w latach 40. i 50., z niewielkimi zmianami przetrwała kolejne dziesięciolecia. W 1950 roku ziemi ornej w powiecie było 37 000 ha, łąk i pastwisk 6700 ha, jezior 1600 ha, dróg, torfowisk, bagien oraz nieużytków 12 900 ha¹³². Stopniowo przybywało użytków rolnych w wyniku zagospodarowywania nieużytków. Te, które zagospodarowano, często w późniejszych latach leżały odłogiem. W powiecie w 1970 roku 435 ha odłogowało, w tym 356 ha w gospodarstwach indywidualnych i 79 ha w PGR-ach. Najwięcej odłogów występowało w gromadach Lubiewo, Raciaż, Kęsowo i Śliwice¹³³.

W 1961 roku grunty rolne należały w 84,9% do rolników indywidualnych, w 1,6% do spółdzielni produkcyjnych, w 13,3% do PGR-ów, w 0,2% do innych użytkowników. Po reformie administracyjnej połowy lat 70. w mieście i gminie Tuchola znajdowały się 10 943 ha użytków rolnych, w tym 4282 ha w gospodarce uspołecznionej. Poza jeziorami i innymi ciekami wodnymi użytkowano 6800 ha, w tym 5772 ha gruntów ornych, 94 ha sadów, 628 ha łąk, 306 ha pastwisk, 1782 ha lasów i 343 ha nieużytków. Powierzchnia gospodarki indywidualnej zmniejszyła się z 9139 ha w 1974 roku do 8925 ha w 1976 roku. Gospodarstw indywidualnych było 1555¹³⁴. Stan ten podlegał powolnym zmianom w kolejnych latach – dane za rok 1982 prezentuje tabela 7.

Niewielkim zmianom przez całe 40-lecie ulegała struktura zasiewów. Dominowała produkcja zboża, głównie żyta, ziemniaków oraz roślin pastewnych. Stan ten ilustrują tabele 8 i 9.

¹³¹ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 34-35.

¹³² APB, SPT, sygn. 9.

¹³³ APB, PPRNiUP, sygn. 18.

¹³⁴ APB, RNMiGT, sygn. 14; APB, PRNMiG, sygn. 2.

Tabela 7. Wykorzystanie gruntów rolniczych w mieście i gminie Tuchola w 1982 r.

Powierzchnia ogółem	Gospodarstwa indywidualne	PGR	ALP (bez dzierżaw)	Pozostałe	Razem
	8674 ha (35,3%)	4601 ha (19,2%)	9343 ha (39%)	1325 ha (5,5%)	23 943 ha (100%)
Użytki rolne	6705	3918	79	92	10 794
Grunty orne	5538	3474	23	18	9053
Użytki zielone	1100	444	56	74	1674
Lasy	1619	158	8747	155	10 679
Nie użytki	350	525	517	1078	2470

Źródło: APB, RNMiG, sygn. 16.

Tabela 8. Struktura produkcji roślinnej na terenie miasta i gminy Tuchola w 1975 r.

Dział	Powierzchnia zasiewów ogółem (ha)	
	plan	wykonanie
Powierzchnia zasiewów ogółem	5760	5760
Cztery zboża, w tym:	3200	3149
– pszenica	450	280
– jęczmień	800	710
– owies	200	225
Ziemniaki	1099	998
Przemysłowe ogółem, w tym:	55	77
– buraki	25	25
– rzepak	26	35
Pastewne ogółem	1312	1259

Źródło: APB, PRNMiG, sygn. 13.

Wskazywano na stopniowo malejący udział zbóż i roślin pastewnych w strukturze zasiewów. W ich miejsce niezwykle powoli przybywało gruntów wykorzystywanych pod uprawę warzyw, owoców i roślin oleistych. Podobne zmiany zachodziły przy produkcji zwierzęcej¹³⁵. Dominowała hodowla trzody chlewnej, bydła i owiec.

¹³⁵ APB, PPRNiUP, sygn. 18; APB, PRNMiG, sygn. 3.

Tabela 9. Struktura zasiewów na terenie miasta i gminy Tuchola w 1980 r.

Rodzaj zasiewów	W ha	W %
Zbożowe ogółem, w tym:	3388	61,7%
– żyto	1954	
– pszenica i jęczmień	866	
Strączkowe	16	0,3
Przemysłowe	29	0,5
Ziemniaki	841	15,3
Pastewne	1027	18,7
Warzywa	88	1,6
Pozostałe	106	1,9
Ogółem zasiewów	5495 ha	100,0

Źródło: APB, RNMiGT, sygn. 14; APB, PRNMiG, sygn. 13.

Największy spadek w latach 70. i 80. dotyczył liczby hodowanych koni w gospodarstwach indywidualnych (tab. 10).

Tabela 10. Wielkość produkcji zwierzęcej w 1975 r.

Produkcja zwierzęca	Plan	Wykonanie
Bydło, w tym	4200	4100
– krowy	1940	1822
Trzoda chlewna	9700	9251
Owce	2300	2307
Konie	730	732

Źródło: APB, PRNMiG, sygn. 13.

W samej Tucholi rolnictwo odgrywało na przestrzeni 40-lecia coraz mniejszą rolę. W 1988 roku na terenie miasta znajdowało się 1741 ha gruntów rolnych, w tym: ornych 742 ha, sadów 14 ha, łąk 57 ha, pastwisk 73 ha, lasów 415 ha¹³⁶. Dużo większe znaczenie miały indywidualne gospodarstwa rolne, które znajdowały się we wsiach na terenie gminy Tuchola. Ich strukturę w 1972 roku ilustruje tabela 11. I w tym przypadku występowały podobne zależności jak na terenie całego powiatu.

¹³⁶ *Rocznik statystyczny... 1992.*

Tabela 11. Struktura indywidualnych gospodarstw rolnych w gminie Tuchola w 1972 r.

Wielkość gospodarstw	Liczba gospodarstw
Poniżej 2 ha	469
2-5 ha	162
5-7 ha	69
7-10 ha	103
10 ha i więcej	268
Razem	1071

Źródło: APB, PPRNiUP, sygn. 24.

Na terenie gminy w 1972 roku znajdowało się 21 955 ha, w tym: gruntów ornych 8413 ha, sadów 87 ha, łąk trwałych 1288 ha, pastwisk 405 ha, lasów i gruntów leśnych 10 196 ha, gruntów zadrzewionych 30 ha, wód stojących 32 ha, wód płynących 401 ha, rowów 192 ha, dróg 417 ha, kolei i innych ciągów komunikacyjnych 24 ha, terenów zabudowanych osiedlowo 157 ha, niezabudowanych osiedlowo jeden ha, zieleńców osiedlowych jeden ha, nieużytków 311 ha¹³⁷.

5. Infrastruktura miejska

Infrastruktura miasta aż do końca lat 50. nie uległa większym zmianom. Reprezentowała poziom z przełomu XIX i XX wieku. Ów regres był w dużej mierze wywołany zniszczeniami infrastruktury miejskiej w czasie trwania II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu podczas stacjonowania w Tucholi wojsk radzieckich. Jakość życia stała na niskim poziomie. W niektórych dziedzinach (komunikacja, transport, mieszkalnictwo) możemy mówić o pogorszeniu sytuacji w porównaniu z okresem międzywojennym (budownictwo, system kanalizacyjny). W innych postęp był zauważalny (rozwój szkolnictwa), choć często ograniczony (np. kultura, służba zdrowia, telekomunikacja). Tworzono potrzebne, nowe, instytucje (np. biblioteki), likwidując z powodów politycznych lub niemocy ekonomicznej organizacje społeczno-kulturalne i gospodarcze. Stopniowe upowszechnianie osiągnięć naukowo-technicznych w latach 60., 70. i 80. rozbudowa infrastruktury miejskiej, budownictwo wielo- i jednorodzinne, wyższy

¹³⁷ APB, PPRNiUP, sygn. 24.

poziom i powszechność kształcenia wniosły nową jakość życia, która z niewielkimi zmianami przetrwała do końca PRL.

W latach 40. i 50. jednym z najważniejszych problemów, z jakimi musieli borykać się mieszkańcy miasta, były niewygodny związane ze zniszczeniami infrastruktury miejskiej. Co podkreślali z ubolewaniem nawet ówczesni władarze miasta, jedną z jego cech było zaniedbanie. Wiele budynków mieszkalnych ucierpiało w czasie wojny, inne zostały całkowicie zniszczone. Także część najbardziej reprezentacyjnych obiektów, np. ratusz miejski, uległa zniszczeniu za sprawą stacjonujących w nich Rosjan¹³⁸. Jedną z najważniejszych kwestii pozostawał problem niedoborów odpowiednich pomieszczeń dla odradzających się urzędów oraz brak mieszkań. Tuż po wojnie władze nie podjęły budowy nowych osiedli mieszkaniowych. Na szczeblu centralnym i wojewódzkim preferowano budownictwo mieszkaniowe w miastach przemysłowych. Tuchola znalazła się w grupie miast rolniczych, zatem najważniejszą rolę musiały odgrywać remonty już istniejących domów i mieszkań. Ich skala i jakość były jednak niewystarczające. Konsekwencją było pozostawienie w centrum miasta gęstej, rozdrobnionej i chaotycznej zabudowy jeszcze z XIX wieku oraz zły stan sanitarny miasta. Jeszcze w latach 60. w analizach rozbudowy przestrzennej Tucholi zwracano uwagę na pilną konieczność uzdrowienia stanu sanitarnego śródmieścia, a zwłaszcza budynków przyrynkowych, gdzie w wyniku niedostatecznej asenizacji miasta, zbyt intensywnej zabudowy, przemieszania budynków gospodarczych, inwentarskich i mieszkalnych, wewnątrz podwórzy warunki sanitarne były niedopuszczalne. Postulowano, jako konieczne, wyburzenia. Uwagę przykuwała także niewielka ilość zieleni w centrum miasta. Już istniejące obszary zielone (park koło Powiatowej Rady Narodowej, skwery przy pl. Zamkowym, Rynku i ul. Nowodworskiego) były zbyt małe, a ich estetyka – daleka od oczekiwań. Postulowano stworzenie pierścienia zieleni wokół Starego Miasta, co pozwoliłoby, w połączeniu z wyburzeniami, odsłonić mury miejskie i zabytki architektury, dotychczas niewidoczne. Jezioro Głębozeczek i kąpielisko miano połączyć z terenami sportowymi, a tym samym zrealizować założenie silniejszego związania miasta z wodą¹³⁹. Niektóre z prezentowanych

¹³⁸ APB, UWPB, sygn. 5550.

¹³⁹ E. Kufirska, J. Klimaszewski, *Tuchola. Notatka monograficzna* (mpis w zbiorach Biblioteki Regionalnej w Bydgoszczy), s. 5.

założeń udało się zrealizować. Do połowy lat 50. wyremontowano lub zaadaptowano na potrzeby szeregu instytucji istniejące budynki. Podjęto próby odbudowy zniszczonego ratusza. Dopiero po 1956 roku nastąpiło ożywienie w budownictwie spółdzielczym, komunalnym, zakładowym i indywidualnym. Przy Szosie Bydgoskiej powstały pierwsze domy jednorodzinne. W 1957 roku PSS „Społem” oddała trzy domy jednorodzinne przy ulicy Cegielnianej. W 1957 roku adaptowano na cele mieszkaniowe budynek byłego więzienia tucholskiego przy ulicy Dworcowej. Rozebrano mury więzienne. Miasto oddało do użytku dwa bloki mieszkalne przy ulicy Dworcowej, natomiast POM dwa bloki przy ulicach Świeckiej i Grunwaldzkiej. Zaczęto budować osiedle domków przy ulicach Cegielnianej i Szosie Bydgoskiej. Nową inicjatywą było zwołanie 12 IV 1962 roku zebrania założycielskiego Spółdzielni Mieszkaniowej. Pierwszy budynek spółdzielni zbudowała w 1964 roku, następane dwa liczące po 50 mieszkań w roku 1968 i 1969, w latach 1974-1976 dalszych 175 mieszkań. W 1970 roku natomiast powstał pawilon handlowo-usługowy przy ulicy Piastowskiej. W 1971 roku należało do spółdzielni 181 członków i 76 kandydatów, w 1973 – odpowiednio 216 i 100¹⁴⁰. Rosnąca liczba budowanych mieszkań nie zaspokajała „głodu” mieszkaniowego w Tucholi. Spółdzielnia nie była w stanie szybko budować mieszkań, zgodnie z oczekiwaniami rosnącej liczby członków.

Z dniem 1 I 1976 roku czasowo zawieszono przyjęcia do Spółdzielni Mieszkaniowej. Okres oczekiwania na mieszkanie trwał od sześciu do ośmiu lat. Spółdzielnia dysponowała w tym okresie 457 mieszkaniem, z tego do końca 1979 roku zasiedlono 307. Pozostało 150 przekazano i zasiedlono w 1981 i 1982 roku. We wrześniu 1982 roku zrzeszała 572 członków, z czego 457 otrzymało mieszkania, a 115 oczekiwało. Kandydatów na członków było 1037, w tym pełny wkład posiadało 664. Otrzymujący mieszkania w 1981 roku oczekiwali od ośmiu do 12 lat, a w 1982 – od sześciu do 10¹⁴¹. W 1982 roku oceniano, że dla prawidłowego funkcjonowania życia w mieście należało natychmiast oddać do użytku 116 mieszkań, a do 1990 roku kolejnych 110. Niedobory wynikały nie tylko z niewydolności systemu i braku środków u indywidualnych inwestorów do podjęcia budów, lecz także z aktualnych potrzeb społecznych.

¹⁴⁰ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 15-18.

¹⁴¹ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/14: Protokół z 4 X 1982.

Ryc. 8. Bloki mieszkalne z placem zabaw
(z: *Tuchola uczestnikiem konkursu...*)

W 1982 roku 18 mieszkań przekazano rodzinom z domów przeznaczonych do rozbiórki, 15 z wyroków sądowych, 22 dla rodzin, których dochody na osobę nie przekraczały dwóch tys. zł, 21 w celu rozwiązania tzw. problemu cygańskiego, cztery dla lekarzy, 31 dla nauczycieli, pięć dla specjalistów¹⁴². Mimo świadomości istniejących potrzeb w 1982 roku wojewoda bydgoski wstrzymał budownictwo dla Tucholi. Przykłady odgórnego powstrzymywania w Tucholi ważnych społecznie inwestycji miały miejsce także wcześniej. Przerwano m.in. prace przy budowie pawilonu przez „Społem” na placu przy skrzyżowaniu ulic Świeckiej i Nowodworskiego. Mimo dużych kosztów związanych z instalowaniem tzw. mediów powstał tam zieleniec. Podobnie postąpiono z masarnią. Władze terenowe uniemożliwiły rozbudowę zakładu, argumentując, że w tym miejscu miała powstać dzielnica mieszkaniowa. Równocześnie nie podjęto żadnych działań prowadzących do przygotowania odpowiedniej dokumentacji pod budowę bloków¹⁴³. Niemożność zaspokojenia „głodu” mieszkaniowego w zabudowie wielorodzinnej zmuszała wiele osób do budownictwa

¹⁴² APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/14: Informacja o stanie zaawansowania budownictwa mieszkaniowego w MiG Tuchola wg stanu na dzień 31 V 1982.

¹⁴³ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/14: Protokół z 22 II 1982.

jednorodzinne. I w tym segmencie napotymano na trudności. W 1984 roku sprawę mieszkaniową traktowano jako „bolesną”, ale brakowało działek. W Rudzkim Moście przygotowywano dokumentację pod budownictwo jednorodzinne. Planowano także budowę domów mieszkalnych pod Plaskoszem. Niewielki wpływ na sytuację mieszkaniową miało budownictwo zakładowe¹⁴⁴.

Ryc. 9. Budownictwo jednorodzinne na os. Leśnym
(z: Tuchola uczestnikiem konkursu...)

Równocześnie przygotowywano dokumentację dla terenów inwestycyjnych pod budownictwo wielorodzinne na osiedlach: Cegielniana (sześć budynków z 255 mieszkaniami), LOP (pięć budynków z 200 mieszkaniami + adaptacja hotelu na mieszkania rotacyjne z 47 mieszkaniami), Nowodworskiego (pięć budynków ze 105 mieszkaniami), Zakładu Rolnego Białowieża (dwa budynki z 36 mieszkaniami, dwa budynki gospodarcze)¹⁴⁵.

Ci, którzy już otrzymali mieszkania, borykali się z problemami innej natury. W okresach grzewczych wiele mieszkań było niedogranych. Problem ten miała rozwiązać kotłownia ZSB „Stolbudu”, przekazując część ciepła miastu. Po 1976 roku zaczęto doprowadzać

¹⁴⁴ APB. KMG PZPR, sygn. 129/IV/20: Protokół z Egzekutywy z 3 XII 1984.

¹⁴⁵ APB. KMG PZPR, sygn. 129/IV/14; Informacja o stanie zaawansowania budownictwa mieszkaniowego w MiG Tuchola wg stanu na dzień 31 V 1982.

do nowych osiedli ciepłociągi. Miasto posiadało zabezpieczenie dostaw wody do 1995 roku, ale problemem było jej ciśnienie. Stałym utrudnieniem, zwłaszcza od 1975 roku, był niedobór gazu w mieście lub jego niewielkie ciśnienie. Dostarczycielem gazu węglowego była lokalna gazownia przy ulicy Świeckiej. Niedobory produkcyjne gazu szacowano na 10-15%. Sieć gazowa na koniec 1982 roku miała 13,7 km długości. Odbiorców było 1600, w tym domowych 1567. Problem częściowo rozwiązywała uruchomiona w 1968 roku gazyfikacja bezprzewodowa. W połowie lat 80. długość sieci gazowej była niewiele większa niż w okresie międzywojennym. Jej stan po wojnie był zły. W latach 50. miała 10 277 m, w tym 4720 m wymagało natychmiastowej wymiany. Modernizację rozpoczęto w 1959 roku. W 1982 roku przystąpiono do budowy gazociągu przesyłowego Dworzysko – Tuchola. Prace trwały do 1984 roku. Produkcję gazu zakończono w 1985 roku. Rozpoczęła się w Tucholi epoka gazu ziemnego¹⁴⁶. Wprowadzenie do miasta gazu ziemnego spowodowało wzrost liczby odbiorców gazu oraz stwarzało lepsze możliwości dla budownictwa wielorodzinnego, zwłaszcza zakładowego. Szacowano, że udział tego ostatniego w ogólnej liczbie oddawanych mieszkań wzrośnie do około jednej czwartej. W najbliższych latach w mieście można było wybudować 392 mieszkania, w tym 103 dla zakładów pracy¹⁴⁷.

Stan mieszkalnictwa u schyłku PRL nadal pozostawał niezadowolający. W 1977 roku przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkań na osobę w Tucholi wynosiła 14,1, na jedną izbę 1,15 osoby, przeciętnie na mieszkanie 3,82, natomiast średnia dla województwa w miastach odpowiednio: 14, 1,13 i 3,52. Członkami Spółdzielni Mieszkaniowej było 1860 osób, w tym oczekujących 862. W grupie tych ostatnich aż 760 osób oczekiwało na mieszkanie siedem lat lub więcej. Spółdzielnia dysponowała 1013 mieszkaniami z 3674 izbami o powierzchni 52 025 m kw. Mieszkańcami spółdzielni było 3271 osób.

Podobne zjawiska dotyczyły rozwoju sieci wodociągowej i kanalizacyjnej. W 1945 roku część studni i ujęć wody pitnej oraz starej sieci wodociągowej była zanieczyszczona. Do 1946 roku przeprowadzono niezbędne zabiegi związane z uzdatnianiem wody. Dokonano także koniecznych napraw stacji pomp i sieci wodociągowej wybudowanej w latach 1942-1943. W kolejnych latach, w ograniczonym stopniu,

¹⁴⁶ J. Szwankowski, *100 lat...*, s. 46-48.

¹⁴⁷ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/14; sygn. 129/IV/17.

poszerzono zasięg sieci o ulice: Szkolną (1949 r.), część Chojnickiej, Główniej, Starej, Nowodworskiego (1958 r.), plac Zamkowy, Garbary (1962 r.), pozostałe części ulic Główniej i Chojnickiej, Rycerskiej (1965 r.), Starofarnej, Tylnej, Rotmistrza Michalskiego (lata 70.). Zmodernizowano w pewnej części starą sieć wodociagową na ulicach Okrężnej, Warszawskiej, osiedlu Kościuszki. W 1971 roku władze miasta przystąpiły do pierwszego etapu rozbudowy ujęcia wody. W 1974 roku ruszyła realizacja kolejnego. Prace zakończono w latach 1976-1977. Inwestycja zabezpieczała potrzeby miasta w wodę do ok. połowy lat 80.¹⁴⁸ Sieć wodociagowa w 1959 roku liczyła 6,5 km, w 1977 roku – 13,2 km. Liczba budynków podłączonych w 1959 roku wynosiła 318, a w 1966 roku – 466.

Ryc. 10. Budowa kanalizacji
na ul. Warszawskiej

(z: *Tuchola uczestnikiem konkursu...*)

Znacznie większym problemem był stan sieci kanalizacyjnej, która pochodziła z początku XX wieku. Aż do lat 70. XX wieku była chaotycznie rozbudowywana, co przy rosnącej liczbie użytkowników prowadziło do częstych awarii. Brakowało także oczyszczalni ścieków.

¹⁴⁸ APB, PRNMiGT, sygn. 13; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 63.

Część fekaliów odprowadzano bezpośrednio do rzeki Kicz. W okresach letnich upałów w wielu miejscach unosił się fetor ze studzienek kanalizacyjnych, ponieważ do kanalizacji deszczowej podłączona była także kanalizacja sanitarna. Dopiero w latach 1973-1974 przystąpiono do wymiany i ułożenia nowej sieci kanalizacyjnej w części ulic leżących w centrum miasta (Starofarna, Szkolna, Rycerska, Garbary, Nowodworska, al. Zwycięstwa, Pocztowa)¹⁴⁹.

Za podsumowanie warunków związanych z dostępnością do mediów miejskich niech posłużą dane porównawcze w lat 1957 i 1988. W 1957 roku z wodociągu w Tucholi korzystało 76,2% mieszkańców, z kanalizacji 51,9%, z gazu 48,7%, przy średniej województwa odpowiednio: 81,9%, 71,9% i 65,5%. Przykładowo, w Chojnicach wskaźniki te kształtowały się następująco: 91,8%, 75,4% i 66,4%, natomiast w Świeciu: 88,5%, 80,8% i 27,8%. W 1988 roku w Tucholi z wodociągu korzystało 87,3% mieszkańców, z kanalizacji 67,5%, z gazu 61,7%¹⁵⁰. Obraz ten uzupełniają dane o liczbie abonentów radia, telewizji i telefonicznych (tab. 12).

Tabela 12. Abonenci radiowi, telewizyjni i telefoniczni w Tucholi w latach 1957-1988

Rok	Liczba abonentów radiowych	Liczba abonentów TV	Liczba abonentów telefonicznych
1957	1246	—	247
1959	1821	—	272, w tym 63 prywatnych
1961	1960	—	314, w tym 64 prywatnych
1962	1959	183 (cały powiat)	
1963		257	
1964	1850	429	401, w tym 93 prywatnych
1971			685
1973			724
1977	3259	2413	
1980	2810	2608	
1985	3682	3331	1296
1988			1418

Źródło: Roczniki statystyczne... za lata 1957-1992

¹⁴⁹ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 63-64.

¹⁵⁰ *Roczniki...*

Po wojnie poruszanie się po mieście, zwłaszcza po zmroku, nie należało do bezpiecznych. Powody tego stanu były różne. Bez wątpienia jednym z nich był brak oświetlenia. W 1946 roku działało tylko osiem gazowych lamp miejskich. Pozostałe uległy zniszczeniu. Lampy gazowe znikły z krajobrazu na początku lat 60. XX wieku. Stopniowo instalowano lampy elektryczne (żarowe, rtęciowe i świetlówki). W 1975 roku punktów świetlnych było 311, w 1982 roku – 660¹⁵¹. Ich liczba także była niewystarczająca. Zwłaszcza nowe ulice i osiedla tonęły w ciemnościach. Pewna poprawa nastąpiła w drugiej połowie lat 70. wraz z modernizacją sieci niskiego napięcia i zastępowaniem sieci napowietrznej przez przewodową¹⁵².

W latach 60. przystąpiono do pierwszych, zakrojonych na większą skalę, modernizacji dróg i ulic. Do tego momentu w Tucholi były one brukowane lub umocnione kostką. Od 1964 roku główne ulice zaczęto zalewać asfaltowymi dywanikami, co raczej negatywnie wpłynęło na wygląd miasta i w niewielkim stopniu poprawiło komfort poruszania się. W 1969 roku długość ulic i placów wynosiła 51,1 km, w tym dróg o nawierzchni twardej ulepszonej było 20,7 km, twardej nieulepszonej – 6,5 km i nawierzchni gruntowej 23,9 km. Te ostatnie dominowały w nowych częściach Tucholi. W 1982 roku tylko 27 km ulic i 29 km chodników miało nawierzchnię ulepszoną¹⁵³. O wygląd miasta w większym stopniu zabiegano od połowy lat 60. Jednak poważniejsze prace porządkowe przeprowadzono w latach 70., kiedy Tuchola zaczęła uczestniczyć w telewizyjnych konkursach¹⁵⁴. Od 1976 roku miasto brało udział w ogólnopolskim konkursie „Mistrz gospodarności”, w którym zajmowało czołowe miejsca w województwie

¹⁵¹ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/14; sygn. 129/IV/17.

¹⁵² W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 65-66; J. Szwanowski, *100 lat...*, s. 40-41.

¹⁵³ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/14; sygn. 129/IV/17.

¹⁵⁴ APB, PRN MiG, sygn. 15. Od 1974 r. trwały przygotowania do uczestnictwa Tucholi w konkursie „Mistrz Gospodarności”. Poprzedziły je zakrojone na dużą skalę działania porządkowe. W sprawozdaniu z kontroli stanu miasta z 7 II 1975 r. zawarto następujące uwagi: „W czasie przeprowadzonej kontroli komisja stwierdziła następujące niedociągnięcia: 1) Zaśmieczone ulice, pojemniki na śmiecie ustawione są na chodnikach lub na bardzo wąskich uliczkach, często na samych skrzyżowaniach ulic co stwarza pewne niebezpieczeństwo drogowe. Pojemniki były pełne obok pojemników wysypane nieczystości i to przeważnie w centrum miasta, szczególną uwagę zwróciło zaplecze restauracji »Borowianka« przy ul. Tyłnej oraz ustawione pojemniki na chodnikach przed sklepami handlowymi przy Chojnickiej. 2) Ulice miasta szczególnie przy krawężnikach zabłocone, błoto zalewa studzienki ściekowe, silne zanieczyszczenie daje się zauważyć na ulicy dr Karasiewicza, Świeckiej, Sępoleńskiej oraz część ulicy Krzywej przylegającej do Szpitala. (...) 5) Rzeka Kicz na terenie miasta zanieczyszczona, zarzucona gałęziami i różnymi odpadami”.

lub uzyskiwało wyróżnienia centralne (np. w 1984 r. – 7 mln zł)¹⁵⁵. Tuchola wzięła również udział w teleturnieju „Bank 440”, w którym potykała się z Kamieniem Pomorskim (1976 r.)¹⁵⁶.

Okazją do generalnego przeglądu stanu miasta były obchody 700-lecia Tucholi. Można zaryzykować stwierdzenie, iż życie miasta w latach 80. XX stulecia toczyło się w cieniu wielopłaszczyznowych działań związanych z tym jubileuszem. W 1977 roku na konferencji KMG PZPR została podjęta uchwała o konieczności rozpoczęcia prac przygotowawczych do właściwej uroczystości, zaplanowanej na 1987 rok. W 1978 roku Rada Narodowa Miasta i Gminy uchwałą z dnia 30 marca powołała do życia roboczy organ ds. obchodów pod nazwą: Komitet Organizacyjny Obchodów 700-lecia Tucholi. Skład osobowy Komitetu był korygowany w latach następnych. Ostatecznie Komitet działał pod honorowym patronatem: Henryka Bednarskiego – sekretarza Komitetu Centralnego PZPR, Bogdana Królewskiego – sekretarza Naczelnego Komitetu ZSL, Edwarda Szymańskiego – kierownika biura spraw sejmowych KC PZPR, Krystyny Marszałek-Młyńczyk – wiceministra kultury i sztuki, Ryszarda Zawiszewskiego – sekretarza KW PZPR w Bydgoszczy, Henryka Chmary – prezesa wojewódzkiego komitetu ZSL w Bydgoszczy oraz Stanisława Kubczaka – wojewody bydgoskiego. W skład Komitetu Obchodów wchodził: Henryk Krzywański – przewodniczący, Józef Basta – zastępca przewodniczącego, Halina Wrzeńska – sekretarz, członkowie prezydium: Mieczysław Chojnowski, Romuald Nowak, Roman Nowakowski, Jan Sudoł i Stefan Zwiefka oraz 30 członków¹⁵⁷.

W 1984 roku Komitet Obchodów przedstawił bardzo szeroki program obejmujący działania popularyzatorskie i propagandowe (opracowanie wydawnictw, przygotowanie imprez związanych z historią Tucholi, konkursów, ustanowienie symboli i elementów uznaniowych oraz plastyczno-propagandowych), a także działania inwestycyjno-modernizacyjne w zakresie m.in.: gospodarki żywnościowej, przemysłu i budownictwa mieszkaniowego, gospodarki komunalnej, oświaty i wychowania, kultury i sztuki i inne¹⁵⁸.

¹⁵⁵ J. Jędrzyś, *Jeszcze jeden jubileusz*, „Tucholanin” 1986, nr 14, s. 5.

¹⁵⁶ *Bank 440 – finał*, Września 1978, s. 46-48.

¹⁵⁷ *Program uroczystości jubileuszowych 700-lecia Tucholi*, Tuchola 1987.

¹⁵⁸ *Program obchodów 700-lecia Tucholi*, Tuchola 1984, s. 1 i n.

Cykl imprez w jubileuszowym 1987 roku podzielono na etapy, którym przyświecały następujące hasła: Tuchola wierna Polsce, Szkoła zawsze w służbie narodu i ojczyzny, Ludzie pracy i młodzież 700-letniej Tucholi, Święto Odrodzenia w 700-letniej Tucholi oraz Ocalić od zapomnienia.

Trwałym efektem odchodów jubileuszowych okazały się m.in. wydawnictwa okolicznościowe (np. cykl broszur z serii: Wkład kultury XXXV-lecia w 700-lecie Tucholi, bibliografia wydawnictw o Tucholi, kalendarz książkowy, zeszyty historyczne traktujące o historii powiatu), pomnik ku czci pomordowanych w Rudzkim Moście w 1939 roku, a także pomnik inwestycyjny 700-lecia: przedszkole przy ulicy Bydgoskiej.

Uwieńczeniem obchodów było uhonorowanie Tucholi Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski w dniu 22 VII 1987 roku.

W latach 1964-1965 na placu Wolności w miejscu placów targowych urządzono teren zielony. Targowisko przeniesiono na ulicę Pocztową. Gruntownie zmodernizowano ulicę Główną, a w kolejnych latach następne¹⁵⁹.

Do początku lat 90. w mieście chowano zmarłych na cmentarzu przy ulicy Świeckiej, należącym do parafii Bożego Ciała, a założonym jeszcze w połowie XIX wieku. Plany utworzenia nowego cmentarza komunalnego w Rudzkim Moście zaczęto przygotowywać w połowie lat 90., a pierwszy pochówek miał miejsce w 1991 roku. Cmentarz komunalny w Rudzkim Moście założono w pobliżu lasu, po lewej stronie trasy Tuchola – Rudzki Most¹⁶⁰.

6. Służba zdrowia

Wiosną 1945 roku sytuacja służby zdrowia była trudna. Niemcy, wycofując się z Tucholi, zabrali całe wyposażenie medyczne i instrumentarium ze wszystkich placówek zdrowia, m.in. z gabinetów fizykoterapii przedwojennej Ubezpieczalni Społecznej, aparat rentgenowski, sprzęt z czterech gabinetów lekarskich i dwóch dentystrycznych. Całkowicie ogołociono także aptekę. Pozostawione przez

¹⁵⁹ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 65.

¹⁶⁰ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/20: Protokół z Egzekutywy z 3 XII 1984; J. Lichosyt, *Historyczny notatnik proboszcza tucholskiego*, Pelplin 2000, s. 138, 135.

Niemców pojedyncze budynki i wyposażenie uległy częściowemu zniszczeniu w trakcie zajmowania miasta przez wojska frontu białoruskiego. Reszta została rozgrabiona przez wkraczających Rosjan. Przybywający do miasta nieliczni cywilni przedstawiciele służby zdrowia musieli od pierwszych dni „wolności” borykać się z poważnymi trudnościami.

Starania o zapewnienie mieszkańcom elementarnej opieki medycznej podjęto w marcu 1945 roku. Jedną z pierwszych i chyba najważniejszych inicjatyw było uruchomienie przez zgromadzenie ss. elżbietanek szpitala. Zebrano w nim nadające się do użytku łóżka i zaczęto doraźnie leczyć chorych. Jednak z uwagi na wywiezienie wszystkich instrumentów chirurgicznych nie przeprowadzano w pierwszych tygodniach działalności zabiegów operacyjnych. Szpital miał charakter ogólny, ale w związku z gwałtownie rosnącą liczbą przypadków chorób zakaźnych lekarz powiatowy czasowo przemianował go na zakaźny. Aby rozładować panujący tłok, w ogrodzie przyszpitalnym wybudowano prowizoryczny, prymitywny barak przyszpitalny, w którym hospitalizowano pacjentów z rozpoznanymi chorobami zakaźnymi. Liczba łóżek zwiększyła się dzięki temu z 56 do 88. Chroniczny brak lekarstw, żywności (tygodniowy przydział żywności dla szpitala wynosił w maju 1945 r. – 40 kg białego chleba i pięć kg masła), opatrunków, bielizny, pościeli, mydła, środków dezynfekcyjnych powodował, że skuteczność leczenia była ograniczona¹⁶¹.

Powszechnym zjawiskiem wśród chorych, a nawet personelu, była wszawica. Sytuacja była poważna, ponieważ wraz z ociepleniem wiosennym i letnim w 1945 roku gwałtownie wzrosła zachorowalność¹⁶². Najczęściej pojawiały się przypadki tyfusu, duru brzuszego, duru plamistego, czerwonki i błonicy. Rozprzestrzenianiu chorób, zwłaszcza tyfusu, sprzyjało pojawienie się chorych Niemców z obozu zbiorczego w Grudziądzu. Wbrew zaleceniom sanitarnym część z transportowanych osób po drodze do Tucholi, gdzie znajdował się punkt etapowy Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, została przydzielona do prac rolnych na terenie powiatu tucholskiego. Inna

¹⁶¹ Szerzej o aprowizacji szpitala w latach 40. XX w. – APB, SPT, sygn. 191-196.

¹⁶² Przykładowo, między 1 V a 15 VI 1945 r. na błonicę zachorowało 36 dzieci, z których pięcioro zmarło. W tym samym okresie zachorowalność na tyfus wzrosła z czterech (1-7 maja) do 23 (7-15 czerwca) tygodniowo.

grupa znalazła się w więzieniu Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego. Lekarz więzienny zezwalał na zatrudnianie chorych więźniów do prac na terenie miasta. Mimo protestów lekarza powiatowego dr. E. Biskupa i jego następcy dr. Jerzego Hellmanna proceder trwał. Innymi powszechnie występującymi chorobami zakaźnymi były gruźlica i choroby weneryczne. Walka z nimi była szczególnie trudna. Osoby chore wenerycznie, głównie kobiety, na masową skalę ukrywały chorobę. Do połowy czerwca 1945 roku oficjalnie zarejestrowano jedynie 66 przypadków, głównie rzeżączki. Byli to chorzy, którzy zgłosili się do lekarza i podjęli leczenie. Generalnie nie podejmowano w tym okresie powszechnego leczenia, w tym także osób z tzw. grup ryzyka, np. uprawiających prostytutkę, z braku środków. Podobnie było z gruźlicą. Chorzy otrzymywali jedynie dodatkowe racje żywnościowe. Uruchomienie 15 IV 1945 roku apteki „Pod Orłem”, dwóch składów aptecznych (drogeryjnych), odwszalni z komorą dezynfekcyjną i kąpieliska miejskiego, znajdujących się w pomieszczeniach budynku pogimnazjalnego, umożliwiło podjęcie najprostszych działań prowadzących do stopniowej poprawy stanu sanitarno-epidemiologicznego Tucholi¹⁶³.

W lipcu i sierpniu 1945 roku dokonano naprawy budynku szpitala, uzupełniano też na bieżąco instrumentarium chirurgiczne, dzięki czemu uruchomiono oddział chirurgiczny. Chorych zakaźnie zaczęto umieszczać wyłącznie w przyszpitalnym baraku. Reorganizacja umożliwiła normalną działalność oddziału położniczo-ginekologicznego i wewnętrznego. Jesienią, w listopadzie 1945 roku, uruchomiono przyszpitalne laboratorium analityczne. W grudniu 1945 roku szpital dysponował w gmachu głównym 60 łózkami, a w baraku dla zakaźnych – 33. Personel szpitalny w tym okresie stanowiły 22 osoby, w tym: lekarz, sześć siostr pielęgniarek, laborantka, pięć siostr w administracji, siła biurowa, osiem pomocnic domowych¹⁶⁴.

Stopniowo rozbudowywano, działający od maja 1945 roku, Ośrodek Zdrowia w Tucholi. Początkowo był on ulokowany w domu prywatnym przy ulicy Świeckiej 57. Zajmował trzy pokoje. Jego powstanie zapoczątkowało zorganizowanie w kwietniu 1945 roku kuchni mlecznej¹⁶⁵. Po kilku miesiącach ośrodek przeniesiono do budynku

¹⁶³ APB, SPT, sygn. 21, 160.

¹⁶⁴ APB, SPT, sygn. 121.

¹⁶⁵ APB, SPT, sygn. 191.

przy ulicy Świeckiej 52, gdzie znajdowało się pięć pomieszczeń, w których pracowało: czterech lekarzy mieszkających w Tucholi, dwóch magistrów farmacji, dwóch techników dentystrycznych, 11 położnych, 11 pielęgniarek i dwóch dezynfekatorów. W porównaniu do okresu sprzed wybuchu wojny stan kadry medycznej w mieście był uszczuplony¹⁶⁶. Późną wiosną 1945 roku Wydział Powiatowy w Tucholi uruchomił Stację Opieki nad Matką i Dzieckiem. Znajdowała się w niewielkim budynku, zajmując trzy izby. W początkowym okresie działalności kierował nią dr Bronisław Jodkowski. Pracownicy w pierwszej kolejności zajęli się masowymi szczepieniami przeciwko ospie i durowi. Do końca sierpnia 1945 roku w powiecie szczepionki przeciwko durowi przyjęło 50 611 osób. Punkty Opieki podległe Tucholi powstały także w Śliwicach (1945 r.), Cekcynie (1946 r.) i Bysławiu (1946 r.)¹⁶⁷. Po uzyskaniu dodatkowych pomieszczeń przy ulicy Świeckiej 27 zorganizowano Powiatowy Ośrodek Zdrowia, któremu podporządkowano: Powiatową Stację Opieki nad Matką i Dzieckiem w Tucholi oraz Gminne Ośrodki Zdrowia w Bysławiu, Śliwicach i Cekcynie. Początkowo w Powiatowym Ośrodku Zdrowia działały poradnie: dla ciężarnych, przeciwweneryczna, przeciwgruźlicza, dentystryczna i przeciwjaglicza. W kolejnych latach, do końca lat 40. XX wieku, uruchomiono punkt rentgenowski i laboratorium analityczne. Obok już istniejących przychodni pojawiły się nowe: szkolna, przedszkolna, sportowa, ogólna, dentystryczna. Nadal działała Ludowa Kuchnia Mleczna. W 1945 roku zatrudniano w przychodni początkowo siedem osób, w tym trzech lekarzy, pielęgniarkę, położną, kontrolera sanitarnego. W 1949 roku personel rozrósł się do trzech lekarzy, siedmiu pielęgniarek, trzech techników dentystrycznych, magistra farmacji, 13 położnych i kontrolera sanitarnego¹⁶⁸.

W połowie 1946 roku uruchomiono Szpital Powiatowy dla Zakaźnie Chorych, potocznie nazywany szpitalem gruźliczym. Posiadał 40 łóżek i 11 osób personelu¹⁶⁹. Pojawienie się nowej placówki

¹⁶⁶ W sierpniu 1939 r. w Urzędzie zdrowia pracowało czterech lekarzy, czterech magistrów farmacji, trzech techników dentystrycznych, 17 położnych, 13 sanitariuszek – APB, SPT, sygn. 160: Sprawozdanie lekarza powiatowego z Tucholi za okres 1 V-16 VI 1945.

¹⁶⁷ APB, SPT, sygn. 160, 306.

¹⁶⁸ APB, SPT, sygn. 161, 191.

¹⁶⁹ APB, SPT, sygn. 162, 163.

medycznej umożliwiło restrukturyzację działalności szpitala ss. elżbietanek. W sierpniu 1946 roku zlikwidowano barak (pawilon) dla zakaźnie chorych. Chorzy znaleźli się w miejscowym szpitalu powiatowym lub w szpitalu św. Boromeusza w Chojnicach. Przystąpiono do przebudowy i remontu placówki. Obok istniejących oddziałów utworzono oddział dziecięcy. Wymalowano pomieszczenia, przestawiono wszystkie piece (15), przebudowano kuchnię, założono bieżącą wodę ciepłą i zimną oraz kanalizację, na każdym piętrze powstały toalety. Salę operacyjną odgradzono ścianą od reszty korytarza. Urządzono także oddzielną salę porodową, pokój dla noworodków i pokój dla dzieci starszych. Większość prac przeprowadzono w 1946 roku. Zakupiono brakujące wyposażenie, m.in. łóżko porodowe i aparat rentgenowski. Doposażono też laboratorium. Większość sprzętów uzupełniono dzięki pomocy z UNRRA. Inwestycję sfinansowano ze środków własnych. Dyrektorem szpitala była w tym okresie dr Urszula Kranz¹⁷⁰.

Do końca lat 40. XX wieku stan sanitarny Tucholi osiągnął poziom, który lekarz powiatowy uznawał za zadowalający. Oczyszczono sieć wodociagową i uzdatniono punkty czerpania wody, usunięto śmieci i gruz z posesji i ulic. W trzech najuboższych gminach zbudowano 11 studni publicznych¹⁷¹. Istotną rolę odegrały także służby weterynaryjne. W 1945 roku w powiecie tucholskim pracowało w nich pięć osób, w 1949 – 35¹⁷².

W drugiej połowie 1949 roku i na początku 1950 roku dokonano kilku istotnych zmian w funkcjonowaniu służby zdrowia. Z dniem 30 VI 1949 roku zlikwidowano Kuchnię Ludową. Decyzję tę tłumaczono niewielką liczbą osób z niej korzystających. Pozostawiono jednak urządzenia, tak by można ją było, w razie potrzeby, uruchomić. Podopieczni w miejsce obiadów otrzymywali suchy prowiant¹⁷³. Największą rolę odegrało jednak uspołecznienie szpitala ss. elżbietanek. Prawa własności przejęła Powiatowa Rada Narodowa w Tucholi. Jesienią 1949 roku stał się on Szpitalem Powiatowym, tzw. ogólnym. Istniejący Szpital Powiatowy dla Zakaźnie Chorych na początku 1950 roku został oddziałem Szpitala Powiatowego. Nadano mu nazwę

¹⁷⁰ APB, SPT, sygn. 191.

¹⁷¹ APB, SPT, sygn. 161.

¹⁷² APB, SPT, sygn. 191.

¹⁷³ APB, SPT, sygn. 285: Protokoły posiedzeń Gminnych i Miejskich RN w Tucholi; Protokół z posiedzenia kolegium zarządu miejskiego 27 VI 1949.

Szpital Powiatowy im. Jana Jonstona w Tucholi. Pracowało w nim dwóch lekarzy, laborantka i osiem pielęgniarek¹⁷⁴. W 1951 roku dysponował oddziałami: dziecięcym (znajdowało się w nim 12 łóżek tzw. rzeczywistych), wewnętrznym (25), chirurgicznym (22), położniczo-ginekologicznym (16) i gruźliczym (40). Rozbudowano także Powiatowy Ośrodek Zdrowia oraz Gminne Ośrodki Zdrowia. Liczba tych ostatnich zwiększyła się do czterech po uruchomieniu placówki w Kęsowie. Do Śliwic dojeżdżał lekarz z Tucholi, działały poradnie: ogólna, przeciwweneryczna, dla dzieci do lat trzech, matek ciężarnych, szkolna. Ośrodki w Bysławiu, Cekcynie i Kęsowie zapewniały opiekę na minimalnym poziomie. Pracowały w nich tylko trzy pielęgniarki i działały poradnie ogólne. Stałym problemem pozostawał niedobór kadr lekarskich. W powiecie w 1949 roku zatrudniano tylko trzech lekarzy. Wszyscy mieszkali w Tucholi. Pracowało także 13 położnych i kilkanaście wykwalifikowanych pielęgniarek. Dostępność do służby zdrowia pozostawała ograniczona, zwłaszcza na terenach wiejskich. Wzrost zachorowalności w końcu lat 40. i na początku lat 50. XX wieku na gruźlicę i choroby weneryczne, zwłaszcza kiłę, stanowił poważne wyzwanie. Osiągnięciem było uporanie się z masowością świerzbu, duru brzuszego, ospy wietrznej i płonicy. W następnych latach choroby te pojawiały się w ograniczonej skali¹⁷⁵.

W kolejnych dziesięcioleciach wiele problemów, z jakimi borykała się tucholska służba zdrowia, mimo doraźnie podejmowanych działań, występowało nadal. Niedobory kadrowe czasem prowadziły do likwidacji niektórych placówek, np. w latach 1970-1971 brak laborantki spowodował zamknięcie laboratorium analitycznego w Przychodni Rejonowej. Stan ten w ocenie sekretarza powiatowego PZPR „wywołuje odgłosy niezadowolenia wśród społeczeństwa miasta i powiatu”. Pilne przypadki badano w laboratorium szpitala powiatowego. W Przychodni Obwodowej bezskutecznie, poza posadą laborantki, poszukiwano obsady trzech etatów. Podobnie było w szpitalu, gdzie wakowały trzy etaty dyplomowanych pielęgniarek, lekarza stażysty i pracownika gospodarczego. Powodem tego stanu był brak mieszkań dla personelu średniomedycznego i lekarzy¹⁷⁶. Nieco lepsza

¹⁷⁴ APB, PPRN, sygn. 31.

¹⁷⁵ APB, PPRN, sygn. 31; sygn. 240.

¹⁷⁶ APB, PPRNiUP, sygn. 18: Protokoły z posiedzeń PRN i Egzekutywy Komitetu Powiatowego PZPR w Tucholi nr 71/71 z 6 VIII 1971. Ocena wykonania terenowego planu gospodarczego za I półrocze 1971.

była sytuacja mieszkaniowa w pięciu wsiach, w których istniały wiejskie ośrodki zdrowia w latach 60. i 70. XX wieku. Lecz i tam, z krótkimi przerwami, występowały niedobory kadrowe¹⁷⁷. W niektórych punktach felczerskich często pracowały same pielęgniarki. Lekarz pojawiał się na kilka godzin w tygodniu.

Zatrudnienie służby medycznej na 30 IX 1972 roku przedstawiało się następująco: lekarzy – 17, lekarzy stażystów – dwóch, lekarzy dentyistów – dziewięciu, średni personel medyczny – 93, niższy personel medyczny – 38, personel administracyjny – 17, personel gospodarczy i obsługa – 57, pozostały personel – dwie osoby. W Tucholi brakowało: dziewięciu lekarzy, pięciu lekarzy dentyistów, 16 pielęgniarek, położnej, laborantki analitycznej, dwóch techników rentgenowskich, fizykoterapeuty i dwóch techników dentyistycznych, we wsiach natomiast: trzech lekarzy, dwóch lekarzy dentyistów, sześciu pielęgniarek i czterech położnych¹⁷⁸. W sumie, przy zatrudnieniu 121 osób, brakowało jeszcze 52.

Ogólnie występującym problemem była jakość świadczonych usług. W 1971 roku podczas plenum egzekutywy ujmowano zjawisko następująco: „Problem właściwego świadczenia usług przez służbę zdrowia był i jest nadal otwarty, a okoliczności są bardzo różnorodne”. Najczęściej za przyczynę wszelkiego zła uznawano niedobory kadrowe. Przemilczano sposób organizacji pracy, np. tolerowano, by równolegle, w tych samych godzinach, lekarze pracowali w przychodni i pogotowiu ratunkowym. W niektórych przychodniach, np. w Poradni Antyalkoholowej, nie prowadzono dokumentacji medycznej¹⁷⁹. Kolejny problem stanowiły niewielkie możliwości inwestycyjne w zakresie służby zdrowia przy rosnącej liczbie mieszkańców miasta i okolic. W latach 50. i 60. nie podjęto praktycznie żadnych większych przedsięwzięć w tej dziedzinie, doraźnie tylko rozbudowując już istniejącą infrastrukturę. W wojewódzkich planach gospodarczych i inwestycyjnych przesuвано z roku na rok większe

¹⁷⁷ APB, UMT, sygn. 1; APB, PPRNiUP, sygn. 24: Protokół nr 109/72 z 22 XI 1972; sygn. 18: Protokoły z posiedzeń PRN i Egzekutywy Komitetu Powiatowego PZPR w Tucholi nr 71/71 z 6 VIII 1971. Ocena wykonania terenowego planu gospodarczego za I półrocze 1971.

¹⁷⁸ APB, PRNMiG, sygn. 11: Realizacja wniosków Komisji Stałych 1980 rok; Protokół nr 109/72 z 22 XI 1972.

¹⁷⁹ APB, PPRNiUP, sygn. 18: Protokół nr 72/71 z posiedzenia PRN w Tucholi z dnia 27 VIII 1971; sygn. 11: Realizacja wniosków Komisji Stałych 1980 rok; Protokół nr 109/72 z 22 XI 1972.

budowy. Priorytetem okazywała się rozbudowa miejscowego przemysłu. W konsekwencji na początku lat 70. w Tucholi stan służby zdrowia był niewystarczający w stosunku do potrzeb. Działał Szpital Powiatowy ze 134 łózkami oraz 20 łózkami dla noworodków i wcześniaków, Powiatowa Stacja Pogotowia Ratunkowego z pięcioma karetkami, Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna (nie działały jednak laboratoria), Przychodnia Obwodowa (ul. Świecka 45) z 11 poradniami (ul. Świecka 27), protezownia dentystyczna, trzy punkty położnicze i pięć punktów felczerskich¹⁸⁰. Po kilkunastu latach oczekiwań, w 1972 roku rozpoczęto modernizację szpitala. Przystąpiono do adaptacji i rozbudowy pomieszczeń dla oddziału wewnętrznego z 40 łózkami. Przewidywano, że prace zakończą się w 1974 roku. W praktyce termin ten przesuwano o kolejne lata. Za niezbędne uznano wykwaterowanie siostr zakonnych z części pomieszczeń, które zajmowały. O tymczasowości takiego rozwiązania może świadczyć fakt, że po rozbudowie szpital spełniał swoje zadania tylko do 1980 roku. Budowa nowego szpitala była koniecznością. Równoległe w 1973 roku rozpoczęto rozbudowę Przychodni Obwodowej¹⁸¹. Ludność wiejska w powiecie tucholskim korzystała z 10 leczniczych rejonów wiejskich. W pięciu (Śliwice, Cekcyn, Bysław, Gostycyn, Kęsowo) funkcjonowały tzw. pełne ośrodki zdrowia, w pozostałych punkty felczerskie (Lubiewo, Małe Gacno, Legbąd, Raciąż, Żalno). Dwa punkty felczerskie (Lubiewo i Żalno) w końcu lat 60. i na początku lat 70. były nieobsadzone. Ludność z Żalna jeździła do Tucholi, a do Lubiewa dojeżdżał lekarz i dentysta z Bysławia. Punkty felczerskie do 1985 roku miały zostać zmienione w tzw. pełne ośrodki zdrowia. W powiecie pracowało w terenie wiejskim: pięciu lekarzy medycyny, pięciu lekarzy dentystów, czterech felczerów, sześć pielęgniarek o pełnych kwalifikacjach i trzy położne¹⁸².

¹⁸⁰ APB, PPRNiUP, sygn. 18: Protokoły z posiedzeń PRN i Egzekutywy Komitetu Powiatowego PZPR Tucholi nr 69/71 z 23 VII 1971; Ocena projektu rozwoju służby i ochrony zdrowia w Tucholi i powiecie na rok 1972.

¹⁸¹ APB, UMT, sygn. 1; APB, PPRNiUP, sygn. 24: Protokół nr 109/72 z 22 XI 1972; APB, RNMiGT, sygn. 14.

¹⁸² APB, PPRNiUP, sygn. 18: Analiza działalności Wiejskich Placówek Służby Zdrowia w świetle wniosków Egzekutywy KW PZPR z dnia 25 VI 1970 – organizacja wiejskiej służby zdrowia w powiecie tucholskim: „Organizacja otwartej opieki zdrowotnej powiatu tucholskiego w perspektywie do 1985 roku” – zatwierdzono Uchwałą PPRN nr 125/376/68 z dnia 29 XI 1968.

W 1972 roku służba zdrowia uległa reorganizacji. Zarządzeniem Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej z 11 VI 1971 roku w sprawie eksperymentalnego powołania w wybranych obszarach zespołów opieki zdrowotnej (Uchwała Rady Ministrów nr 118 z dnia 11 VI 1972 r.) zintegrowano placówki lecznictwa zamkniętego i otwartego w jedną całość. Z dniem 1 VII 1972 roku utworzono w Tucholi Zakład Opieki Zdrowotnej, w skład którego weszły samodzielne jednostki, takie jak Szpital Powiatowy, Przychodnia Obwodowa (poradnie: ogólna, dla kobiet, dla dzieci zdrowych i chorych, stomatologiczna, higieny pracy, sportowo-lekarska, protetyczna, gabinet zabiegowy, placówki szkolnej służby zdrowia) z placówkami terenowymi (ośrodki zdrowia, punkty zdrowia lekarskie, punkty felczerskie, punkty położnicze, placówki szkolnej służby zdrowia), poradnie specjalistyczne Poradni Obwodowej (chirurgiczna, gruźlicza, laryngologiczna, okulistyczna, dermatologiczna, neurologiczna, zdrowia psychicznego, przeciwalkoholowa), oddziały opieki zdrowotnej zamkniętej szpitalnej (oddziały szpitala: wewnętrzny, chirurgiczny, dziecięcy, położniczo-ginekologiczno-noworodkowy, gruźliczy, anestezjologiczny) i pomocy doraźnej (pogotowie ratunkowe), komórki udzielające świadczeń diagnostyczno-pomocniczych (laboratorium analityczne, pracownia rentgenowska, pracownia elektrokardiograficzna, pracownia anatomopatologiczna, gabinet fizykoterapii i rehabilitacji, punkt krwiodawstwa, apteka), Powiatowa Stacja Pogotowia Ratunkowego, Powiatowa Kolumna Transportu Sanitarnego. Poza strukturą pozostała Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna jako samodzielna jednostka organizacyjna¹⁸³. Kontynuowano rozbudowę szpitala i przychodni. Uruchomiono Wojewódzką Poradnię Sportową w Tucholi oraz przychodnie przyzakładowe (POM, pracowników handlu). W 1976 roku oddano do użytku nowe skrzydło szpitala. Rozpoczęto w 1978 roku kapitalny remont starego skrzydła szpitalnego oraz remont budynku przy ulicy Świeckiej 27 w celu adaptacji na drugą przychodnię rejonową¹⁸⁴.

W latach 80. XX wieku istniejąca infrastruktura medyczna nie uległa zmianom. Także trudności kadrowe nie zostały rozwiązane.

¹⁸³ APB, PRNMiG, sygn. 11: Realizacja wniosków Komisji Stałych 1980 rok. Protokół nr 109/72 z 22 XI 1972.

¹⁸⁴ APB, PRNMiG, sygn. 5: Protokoły z II sesji RNMiG w Tucholi z 30 III 1978; sygn. 13: Protokoły Komisji Zdrowia z lat 1975-1976; sygn. 3: Protokoły Komisji Zdrowia.

Liczba lekarzy nadal była niewystarczająca. Powszechnym zjawiskiem było migrowanie lekarzy, którzy po krótkim pobycie w Tucholi i zdobyciu doświadczenia przenosili się do innych miejscowości. W 1980 roku pracował tylko jeden laryngolog. Ustawiały się do niego gigantyczne kolejki. Niemożność dostania się do lekarzy specjalistów z Poradni Wojewódzkiej spowodowała, że wraz ze zmianami ustrojowymi początku lat 80. powstała w Tucholi prywatna Spółdzielnia „Sanitas”¹⁸⁵. W drugiej połowie lat 80. do tucholskiej służby zdrowia zaliczały się następujące placówki: Zespół Opieki Zdrowotnej (ogółem zatrudnionych było 380 osób), Terenowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna (28), Rejonowa Kolumna Transportu Sanitarnego (24) oraz Dom Pomocy Społecznej w Wysokiej (47). Działała apteka i dwa punkty apteczne¹⁸⁶.

7. Szkolnictwo

Instytucje zajmujące się kształceniem w Tucholi reprezentowały: przedszkola, szkolnictwo szczebla podstawowego i średniego. Edukowano na poziomie ogólnym i zawodowym, zarówno dzieci, młodzież, jak i osoby dorosłe. Istniały także inne placówki szkolne.

Na najniższym poziomie kształcenia znajdowały się przedszkola. Pierwsze uruchomiono w 1945 roku. Funkcjonowało w baraku przy ulicy Dworcowej. Warunki uległy poprawie dopiero w latach 60., gdy zostało przeniesione do nowego pawilonu przy ulicy Garbary. W 1962 roku na 40 miejsc uczęszczało tam 53 dzieci. W latach 50. uruchomiono Przedszkole nr 2 w adaptowanym baraku przy ulicy Zamkowej 8. Warunki panujące w tej placówce, podobnie jak np. w Śliwicach¹⁸⁷, były trudne. Pomieszczenia były ciasne, duszne, zimą doskwierał chłód, brakowało gabinetu lekarskiego. Wiele dzieci chorowało. W połowie lat 70. planowano przeniesienie przedszkola przy ulicy Zamkowej do dawnego budynku Zasadniczej Szkoły Zawodowej przy ulicy Ogrodowej¹⁸⁸. Od połowy lat 70. przedszkolom podpo-

¹⁸⁵ APB, PRN MiG, sygn. 11: Realizacja wniosków Komisji Stałych 1980 rok.

¹⁸⁶ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/20: Informacja z działalności POP w Zespole Opieki Zdrowotnej w Tucholi z 5 XI 1984.

¹⁸⁷ W latach 60. w powiecie tucholskim istniały także przedszkola we wsiach: Śliwice, Cekcyn, Bysław, Gostycyn, Małe Gacno, Lubiewo, Przymuszewo, Piastoszyn, Raciąż – APB, PPRN, sygn. 799.

¹⁸⁸ APB, PPRNiUP, sygn. 21; APB, PRN MiG, sygn. 13.

rządkowano także ogniska przedszkolne (w 1977 r. było ich pięć w powiecie) oraz oddziały przedszkolne działające przy szkołach podstawowych (było ich sześć, w Tucholi istniały przy Szkołach Podstawowych nr 1, 2 i 3). W kolejnych latach ich liczba w Tucholi wahała się od dwóch do czterech (tab. 13). Rosnąca liczba dzieci i panująca w obu przedszkolach ciasnota wymusiły budowę nowego przedszkola nr 3 dla 120 dzieci, które oddano do użytku w 1978 roku przy ulicy Piastowskiej. Z planami jego budowy występowano już w latach 60. W chwili oddania do użytku trzeciej tego typu placówki władze miejskie rozpoczęły starania o wybudowanie kolejnej. Prace przygotowawcze pod budowę podjęto w 1981 roku¹⁸⁹.

Ryc. 11. Budynek przedszkola przy ul. Piastowskiej
(z: Tuchola uczestnikiem konkursu...)

W końcu lat 80. uruchomiono kolejne dwa oddziały przedszkolne, co w pewnym stopniu poprawiło sytuację, choć nadal liczba uczęszczających dzieci była znacznie wyższa od możliwości lokalowych, np. w 1983/1984 roku do przedszkoli uczęszczało 440 dzieci na 270 miejsc, w 1988/1989 analogicznie: 621 na 445¹⁹⁰. Liczba dzieci objętych opieką wychowawczą pozostawała niska. Na początku lat 70. w powiecie

¹⁸⁹ APB, PRNMiG, sygn. 5; APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/13; sygn. 129/II/4.

¹⁹⁰ APB, RNMiGT, sygn. 14; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 86.

tucholskim ich odsetek wynosił 12%, a w Tucholi 33%. Chcąc poprawić statystyki, władze zdecydowały się na uruchomienie, zwłaszcza na terenach wiejskich, obok już istniejących w powiecie 13 przedszkoli, nowych ognisk przedszkolnych (Legbąd, Lińsk, Stobno) i ognisk wyrównawczych dla dzieci sześciolletnich (Tuchola, Kęsowo, Rudzki Most). Dzięki temu w 1971 roku wszystkimi formami wychowania przedszkolnego objęto 653 dzieci (21,3%). Dla Tucholi wskaźnik ten w 1978 roku wynosił 48,5%¹⁹¹ (tab. 13). W lipcu 1978 roku rozpoczęto budowę nowej placówki opiekuńczo-wychowawczej – żłobka. Budynek zlokalizowano przy ulicy Piastowskiej. Miał pomieścić 75 dzieci¹⁹².

Tabela 13. Statystyka przedszkolna w Tucholi za lata 1957-1989

Rok	Liczba przedszkoli	Liczba dzieci	Liczba wychowawczyń
1957/1958	2	139	13
1959/1960	2	135	
1960/1961	2	143	
1961/1962	2	171	
1962/1963	2	197	
1943/1964	2	168	
1964/1965	2	178	
1975/1976	2+3 ogniska	185+73 w ogniskach	
1977/1978	2+4 ogniska	262+47 w ogniskach	
1980/1981	2+4 ogniska	409	
1983/1984	2+4 ogniska	440	27
1985/1986	3+3 ogniska	411+131 w ogniskach	29+5
1988/1989	3+5 oddziały	519+102 w ogniskach	38+4

Źródło: Roczniki statystyczne... za lata 1958-1992.

Szkolnictwo podstawowe było w pierwszym, powojennym okresie reprezentowane przez Szkołę Podstawową w Tucholi. Rozpoczęła działalność 12 III 1945 roku. Po rozbudowie Szkoły Podstawowej nr 1 utworzono, od roku szkolnego 1975/1976, Zbiorcą Szkołę

¹⁹¹ APB, PPRNiUP, sygn. 18; APB, PRNMiG, sygn. 5.

¹⁹² APB, PRNMiG, sygn. 5.

Gminną w Tucholi (posiadała filie w Bładowie, Małym Mędromierzu, Kiełpinie, Wielkiej Komorzy i Raciążu). Od roku szkolnego 1948/1949 działała także Szkoła Podstawowa nr 2. Rosnąca liczba dzieci doprowadziła do otwarcia w 1971 roku kolejnej placówki – Szkoły Podstawowej nr 3 w Tucholi. Niebawem powstała Szkoła Podstawowa nr 4. Ta ostatnia w końcu lat 70. została zmodernizowana i przekształcona w Rejonową Szkołę Specjalną z 14 oddziałami i 212 uczniami. W 1980 roku w Tucholi istniały dwie szkoły 10-letnie (z klasami przysposabiającymi do zawodu), jedna w Zbiorczej Szkole Gminnej, druga w Szkole Podstawowej nr 3. Uczęszczali do nich dzieci z terenu miasta i gminy Tuchola oraz gminy Kęsowo (bez Drozdzienicy) i gminy Gostycyn. Część dzieci uczyła się od 1964 roku w nowo wybudowanej Szkole Podstawowej w Rudzkim Moście¹⁹³. Warunki nauczania były różne. W najgorszej sytuacji znajdowała się najstarsza placówka – Szkoła Podstawowa nr 1. W pierwszej połowie lat 70. przystąpiono do jej remontu. Część zajęć odbywała się w pawilonie przy ulicy Szkolnej i zaadaptowanym budynku po szkole zawodowej przy ulicy Ogrodowej. Nauka odbywała się na dwie zmiany. W pierwszym roku po reformie uczeźszczało do niej 479 dzieci, w tym 105 dojeżdżających, w końcu lat 70. ich liczba wzrosła do 749 uczniów, w tym 201 spoza Tucholi¹⁹⁴. W latach 70. przy Szkole Podstawowej nr 2 utworzono początkowo klasę specjalną (od 1970/1971 r.), a następnie oddział klas specjalnych (od 1975/1976) przy Szkole Podstawowej nr 3 – klasy uzawodowione (profil budowlany i mechaniczny)¹⁹⁵. Ogółem w 1976 roku przy szkołach podstawowych istniało 11 oddziałów dla dzieci opóźnionych. Większość z nich trafiła z dniem 1 IX 1976 roku do nowo otwartej Szkoły Specjalnej w Rudzkim Moście¹⁹⁶. Statystykę szkolnictwa podstawowego za lata 1957-1989 ilustruje tabela 14.

¹⁹³ APB, PPRNiUP, sygn. 18, 19; APB, PPRN, sygn. 808; APB, PPRN MiG, sygn. 3, 5; APB, KMG PZPR, sygn. 129/II/4; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 79. W 1971 r. do Szkoły Podstawowej nr 1 przy ul. Szkolnej uczeźszczało 554 uczniów, szkoła dysponowała 12 izbami lekcyjnymi; do Szkoły Podstawowej nr 2 przy ul. Piastowskiej – 430 uczniów uczących się w 11 izbach; do Szkoły Podstawowej nr 3 przy ul. Pocztovej – 583 uczniów (11 izb), do Szkoły Podstawowej nr 4 przy ul. Świeckiej 105 – 143 uczniów (sześć izb) – APB, PPRN, sygn. 808.

¹⁹⁴ APB, PRN MiG, sygn. 14.

¹⁹⁵ APB, PPRN, sygn. 782, 808, 810; APB, KMG PZPR, sygn. 129/II/4.

¹⁹⁶ APB, PRN MiG, sygn. 14.

Tabela 14. Statystyka szkolnictwa podstawowego w Tucholi (1957-1989)

Rok	Liczba szkół	Liczba oddziałów	Liczba uczniów	Liczba izb lekcyjnych	Liczba uczniów na nauczyciela	Liczba nauczycieli
1957/1958	3	25	1099	19	27,1	31
1958/1959	3	31	1155	24	28,1	32
1959/1960	3	34	1293	24	36,9	35
1960/1961	3	35	1365	29	35,9	38
1961/1962	3	35	1393	29	38,7	36
1962/1963	3	39	1502	29	39,5	38
1963/1964	3	42	1537	29	36	43
1964/1965	4	49	1638	32	35	47
1975/1976	4		1954			
1977/1978	3		1827	39		79
1978/1979	3		1608			
1979/1980	3	62	1574	50		73
1980/1981	3		1584			
1983/1984	3		1495			
1985/1986	3		1672			
1988/1989	3		1961			

Źródło: Roczniki statystyczne... za lata 1958-1992.

Rozpoczęcie przez władze masowego procesu tzw. zwalczania analfabetyzmu wymusiło stworzenie odpowiedniego systemu szkolnictwa. Jego niższym etapem były kursy dla analfabetów i półanalfabetów. Ich kontynuację na wyższym poziomie stanowiły szkoły podstawowe dla pracujących. Tu należy dodać, że zjawisko analfabetyzmu w powiecie tucholskim, na tle innych typowo wiejskich powiatów, miało ograniczony charakter. Mniej analfabetów było tylko w miastach wydzielonych. W Tucholi nauczaniem objęto wysoki odsetek osób (tab. 15).

Szkoły podstawowe dla pracujących ukierunkowano na kształcenie osób, które po kursach dla analfabetów lub z niepełnym wykształceniem podstawowym były zagrożone wtórnym analfabetyzmem. Na początku lat 50. zorganizowano Szkołę Podstawową dla Pracujących w Tucholi. Zajęcia odbywały się w budynku Szkoły Podstawowej nr 1, a następnie Szkoły Podstawowej nr 2. W 1956 roku

zorganizowano także kursy w zakresie szkoły podstawowej dla funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej i pracowników Komitetu Powiatowego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Tucholi¹⁹⁷. W sposób naturalny tego typu kształcenie zaczęło w kolejnych latach odgrywać coraz mniejszą rolę. Ostatecznie szkoła przestała istnieć w końcu roku szkolnego 1963/1964 (tab. 16).

Tabela 15. System kształcenia analfabetów w wybranych powiatach województwa bydgoskiego na dzień 1 XI 1949 r.

Powiat	Osoby zarejestrowane	Osoby skierowane	Osoby objęte nauczaniem	Liczba kursów	Liczba zespołów	Wskaźnik % osób objętych nauczaniem
Brodnica	1139	925	937	69	6	101,2
Chojnice	1292	1252	1081	32	48	86,0
Tuchola	548	493	401	19	11	81,3
Sępólno	759	591	224	18	11	37,9
Świecie	1469	1464	1049	48	16	71,6

Źródło: APB, SPT, sygn. 11.

Tabela 16. Statystyka szkolnictwa podstawowego w Tucholi dla pracujących w latach 1957-1965

Rok	Liczba szkół	Liczba uczniów
1957/1958	1	53
1958/1959	1	44
1959/1960	1	39
1960/1961	1	54
1961/1962	1	33
1962/1963	1	36
1963/1964	1	42
1964/1965	—	—

Źródło: Roczniki statystyczne... za lata 1958-1966.

¹⁹⁷ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 85.

Szkolnictwo zawodowe było reprezentowane głównie przez szkoły zawodowe i technika oraz różnorodne kursy przyuczające do wykonywania zawodu. Jako pierwsze uruchomiono w latach 40. i 50. zawodowe kształcenie rolników i wykwalifikowanych rzemieślników oraz robotników w zawodach ślusarz, ślusarz maszynowy, ślusarz maszyn rolniczych, a następnie stolarz. W latach 70. i 80., wraz z postępowaniem cywilizacyjnym oraz ewolucją stosunków społeczno-gospodarczych, pojawiła się nowa kategoria zawodów. W latach 70. w szkołach średnich i zawodowych zaczęły powstawać tzw. klasy specjalistyczne kształcące na potrzeby lokalnego przemysłu, np. w Technikum Mechanicznym uruchomiono trzy klasy specjalistów ślusarstwa, przy Zasadniczej Szkole Rolniczej utworzono kierunek ogrodniczy lub przetwórstwa owocowo-warzywnego¹⁹⁸.

Jedną z pierwszych szkół, które rozpoczęły działalność w Tucholi, była Publiczna Szkoła Doksztalająca Zawodowa, uruchomiona 4 IX 1945 roku. Była kontynuatorką przedwojennej Doksztalującej Szkoły Zawodowej. Zajęcia odbywały się w budynku byłej szkoły powszechnej przy ulicy Szkolnej (obecna Szkoła Podstawowa nr 1). Jej pierwszym kierownikiem mianowano jednego z przedwojennych nauczycieli szkoły Alfonsa Zoellera¹⁹⁹. Początkowo zatrudniano zaledwie trzech nauczycieli przedmiotów ogólnokształcących. W kolejnych kilku latach kadra rozrosła się do dziewięciu nauczycieli stałych i pięciu dochodzących. Szkoła specjalizowała się w kształceniu ślusarzy. W 1947 roku przemianowano ją na Publiczną Średnią Szkołę Zawodową, a następnie na Państwową Średnią Szkołę Zawodową²⁰⁰. W 1948 roku placówka została przeniesiona do budynku przy ulicy Ogrodowej. Praktyki zawodowe początkowo odbywały się w rozmaitych warsztatach i przedsiębiorstwach. Od 1950 roku fachu uczono się w warsztacie stolarskim przy ulicy Zamkowej, przejętym przez Miejską Radę Narodową. Pierwszym kierownikiem warsztatów był ich poprzedni właściciel Adolf Wegner. W połowie lat 50. XX wieku od wojska uzyskano barak, który przystosowano na potrzeby warsztatów szkolnych. W 1956 roku zmieniono nazwę szkoły na Zasadniczą Szkołę Zawodową Ministerstwa Oświaty. Uruchomiono

¹⁹⁸ APB, PPRNMiG, sygn. 14, 18.

¹⁹⁹ Kolejnymi dyrektorami byli: Teresa Kuczyńska, Maria Zabłocka, Czesław Jasiński, Teodor Słoma, Roman Grynda.

²⁰⁰ APB, SPT, sygn. 285.

także warsztat stolarski. Zaczęto tworzyć filie szkoły w Brusach, Chojnicach, Czersku i Drawsku. Filie w 1962 roku zostały przejęte przez Prezydium Rady Narodowej w Chojnicach. Rosnąca liczba uczniów i kierunków kształcenia wymuszała rozbudowę. Prace nad budową nowego kompleksu budynków (budynek szkoły, internat, warsztaty, blok nauczycielski) przy ulicy Świeckiej 89 trwały do 1974 roku. Poszerzona infrastruktura sprzyjała tworzeniu nowych kierunków kształcenia. Szkołę przekształcono w Technikum Mechaniczne i Zasadniczą Szkołę Zawodową, a niebawem w Zespół Szkół Mechanicznych im. gen. Karola Świerczewskiego i Zespół Szkół Zawodowych nr 1 im. gen. Karola Świerczewskiego (do 1990 r.). Kształcono zarówno młodzież pracującą, jak i niepracującą w specjalnościach: mechaniczno-ślusarskiej, handlowiec-sprzedawca, przetwórstwa spożywczego i wielozakładowej. Obok technikum powstało także Technikum Odzieżowe i Liceum Handlowe. W 1986 roku uruchomiono jedną z pierwszych w województwie bydgoskim pracowni komputerowych. W 1951 roku utworzono Zasadniczą Szkołę Metalową, która później stała się częścią Technikum Mechanicznego i Zasadniczej Szkoły Zawodowej. W ciasnych pomieszczeniach uczyło się 30 uczniów. W 1954 roku w czterech klasach w zawodzie ślusarza maszynowego wiedzę zdobywało 140 uczniów²⁰¹.

Przełomu lat 40. i 50. sięgają także początki kształcenia rolniczego. Edukowanie rolników zostało zainicjowane tuż po wojnie w postaci kursów rolnych. Od 1 IX 1951 roku działała Dwuzimowa Szkoła Przesposobienia Rolniczego w Tucholi. W 1959 roku uruchomiono Szkołę Przesposobienia Rolnego. Od roku szkolnego 1971/1972 zastąpiła ją Zasadnicza Szkoła Rolnicza. W 1975 roku utworzono Zasadniczą Szkołę Ogrodniczą. Obie placówki zostały połączone w 1978 roku, kiedy to utworzono Zespół Szkół Zawodowych nr 1 w Tucholi. W 1981 roku zakończono kształcenie specjalistów w zakresie ogrodnictwa, wprowadzono nadto kształcenie w zawodzie rolnika-mechanizatora. W 1973 roku ukończono budowę internatu dla 200 uczniów szkół rolniczych i zawodowych. Dwa lata wcześniej przystąpiono do budowy nowego budynku szkolnego i warsztatów Zasadniczej Szkoły Zawodowej²⁰².

²⁰¹ APB, PPRN, sygn. 810, 872; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 89; E. Jakubowski, *Szkolnictwo...*, s. 116, 202.

²⁰² APB, PPRNiUP, sygn. 18, 21; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 89.

Tabela 17. Statystyka szkolnictwa zawodowego w Tucholi (1975-1989)

Rok szkolny	Szkoły			Uczniowie		
	ogółem	w tym:		ogółem	w tym:	
		niepełne średnie	średnie i policealne		niepełne średnie	średnie i policealne
1975/1976	7	4	3	1500	878	622
1977/1978	9	4	5	1691	935	756
1979/1980	11	5	6	1752	894	858
1980/1981	11	5	6	1604	813	791
1983/1984	9	5	4	1599	926	673
1985/1986	8	5	3	1672	986	686
1988/1989	8	5	3	1796	1014	782

Źródło: Roczniki statystyczne... za lata 1977-1992.

Sąsiedztwo Borów Tucholskich i rozwijający się przemysł drzewny skłoniły Ministerstwo Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego do uruchomienia w 1965 roku w Tucholi Technikum Leśnego. Szkołę ulokowano w budynkach po zlikwidowanym Liceum Pedagogicznym. W pierwszym roku kształcenia przyjęto do szkoły 88 chłopców. Pierwsi absolwenci opuścili placówkę w 1969 roku. Byli nimi uczniowie Wydziału Zaocznego. Maturę uzyskało 20 osób. Do 1974 roku szkołę ukończyło 534 uczniów, w tym 424 w systemie stacjonarnym. Na początku lat 70. liczba zatrudnionych pracowników wynosiła 61, w tym 23 nauczycieli i trzech wychowawców. W kolejnych latach stopniowo rozbudowano infrastrukturę o dwa internaty, kuchnię, stołówkę oraz ośrodek żeglarski nad jeziorem Głęboćek. W latach 1973-1977 przeemodelowano profil kształcenia, co znalazło odzwierciedlenie w nazwie szkoły – Technikum Leśne i Przemysłu Drzewnego. Kształcenie zgodne z drugim członem nazwy było dane tylko trzem rocznikom, zaniechano go wraz z upadkiem idei budowy w Tucholi Zakładów Stolarki Budowlanej „Stolbud”. Konsekwencją była kolejna reorganizacja – w 1977 roku utworzono Zespół Szkół Zawodowych Ministerstwa Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego. Po 10 latach przyjęto nazwę Zespół Szkół Leśnych. Obok kształcenia w systemie dziennym dla młodzieży, zaczęto także uruchamiać cykl kształcenia zawodowego dla dorosłych. W 1967 roku utworzono Wydział Zaoczny Technikum

Leśnego, który funkcjonował do 1980 roku. W latach 1976-1985 działało Średnie Studium Zawodowe Doksztalcające dla pracowników leśnictwa. W 1979 roku przeniesiono z Solca do Tucholi Zasadniczą Szkołę Leśną. Stała się częścią Zespołu Szkół Zawodowych Ministerstwa Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego²⁰³.

Kształceniem zawodowym w różnych zawodach zajmował się Okręgowy Związek Cechów, a po jego likwidacji w 1953 roku Powiatowy Cech Rzemiosł Różnych w Tucholi. W 1954 roku było zarejestrowanych 63 uczniów, w 1966 – 108, w latach 70. – od 95 do 140, a w kolejnym dziesięcioleciu od 130 do 160²⁰⁴.

Ryc. 12. Przystań żeglarska nad jeziorem Głęboczek
(z: Tuchola uczestnikiem konkursu...)

W Tucholi istniały także szkoły kształcące na poziomie ogólnokształcącym. Inspektor szkolny Brunon Jagielski uruchomił w Tucholi 12 IV 1945 roku Państwowy Kurs Pedagogiczny. Nauka trwała od sześciu tygodni do sześciu miesięcy. Od roku szkolnego 1945/1946

²⁰³ *Liceum Pedagogiczne w Tucholi w latach 1947-1968*, red. J. Sporny, Tuchola 1987, s. 8-13; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 90-91.

²⁰⁴ APB, PPRiUP, sygn. 339; Roczniki statystyczne za lata 1977-1992.

zajęcia odbywały się w kursie rocznym według programu nauczycielskiego kursów seminaryjnych. Dnia 8 VIII 1945 roku kierownictwo kursu przejął Waław Siciński. Naukę rozpoczęło 80 słuchaczy. Zajęcia odbywały się w pomieszczeniach Publicznej Szkoły Powszechnej w godzinach popołudniowych. W 1947 roku Państwowe Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcące oraz Państwowy Kurs Pedagogiczny zostały połączone. Utworzono Państwowe Gimnazjum, Liceum Ogólnokształcące i Pedagogiczne w Tucholi. Dyrektorem mianowano Waław Sicińskiego. W 1948 roku Liceum Pedagogiczne w Tucholi stało się odrębną szkołą. W 1947 roku przy Liceum Pedagogicznym zorganizowano czteroklasową Szkołę Ćwiczeń. Od roku szkolnego 1948/1949 Szkoła Ćwiczeń stała się pełną siedmioklasową szkołą podstawową z wydzielonym regionem szkolnym, a w 1951 roku została przekształcona w szkołę świecką Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. Zajmowała pomieszczenia na parterze w budynku Liceum Pedagogicznego przy ulicy Nowodworskiego 11/13. Liceum Pedagogiczne w Tucholi w roku szkolnym 1949/1950 miało pięć izb i dziewięć sal specjalnych. Biblioteka szkolna dysponowała w 1950 roku 2376 tomami, w 1967 roku – 11 tys. W roku szkolnym 1949/1950 było 158 uczniów. Przy szkole istniał gabinet lekarski. Od 1955 roku placówka przejęła pomieszczenia internatu żeńskiego przy ulicy Pocztowej. Internat męski mieścił się przy placu Wolności. Od 1961 roku internat ulokowano na strychu w gmachu Liceum Pedagogicznego. Pierwszą maturę zdało w 1948 roku 16 osób. Przy Liceum Pedagogicznym działała Rejonowa Komisja Kształcenia Nauczycieli przygotowująca nauczycieli do zdania matury. Egzamin maturalny złożyło w 1951 roku 24 nauczycieli, w 1952 – 14, w 1953 – 34, w 1954 – 22. W roku szkolnym 1958/1959 uruchomiono kurs nauczycielski dla czynnych, niewykwalifikowanych nauczycieli po maturze ogólnokształcącej. Egzamin maturalny z zakresu liceum pedagogicznego zdało 18 osób. Od 1 II do 13 III 1948 roku prowadzono Kurs dla Wychowawczyń Przedszkoli, w którym uczestniczyło 35 uczennic. Likwidacja placówki nastąpiła w 1968 roku wraz z likwidacją sieci Liceów Pedagogicznych w całej Polsce. Ostatni nabór przeprowadzono w 1964 roku, a ostatnią maturę w 1968 roku. W ramach szkoły działała Szkolna Kasa Oszczędności, drużyna harcerska (od 1956 r.) i orkiestra szkolna (od 1957 r.). Kolejnymi dyrektorami byli: Waław

Siciński (1947 r.), Marcin Giza (1947-1950), Aleksander Tarczyński (1950-1952), Tadeusz Michalski (1952 r.), Józef Kubiak (1952-1953) i Aleksander Świebocki (1953-1968)²⁰⁵.

Ryc. 13. Internat Liceum Pedagogicznego
(ze zbiorów MBT w Tucholi)

Liceum Ogólnokształcące rozpoczęło działalność wiosną 1945 roku w zdewastowanym budynku, w którym w czasie wojny urządzono koszary. Naukę zaczęła młodzież na poziomie klas gimnazjalnych i licealnym. W 1947 roku Państwowe Gimnazjum i Liceum w Tucholi oraz Państwowe Kursy Pedagogiczne zostały przekształcone w ośrodek o nazwie: Państwowe Gimnazjum, Liceum Ogólnokształcące i Pedagogiczne. W 1948 roku dokonano podziału placówki na dwie szkoły. Warunki nauczania były trudne. Licealiści do 1955 roku kształcili się w godzinach popołudniowych. Dopiero po wybudowaniu nowego internatu żeńskiego przy ulicy Pocztovej i zwolnieniu pomieszczeń szkolnych nauka przybrała bardziej racjonalny charakter. Pierwszym dyrektorem po wojnie został Florian Witczuk, który pełnił obowiązki w latach 1945-1947. Szkołą kierowali następnie: Wacław Siciński (1947 r.), Marcin Giza (1947-1950), Aleksander Tarczyński (1950-1951), Teofil Knapik (1951-1953), Wincenty Boiński (1953-1956), Ryszard Żółkiewicz (1956-1963), Helena Lewandowska (1963-1972), Józef Sporny (1972-1987) i Józef Basta (1987-1991)²⁰⁶.

²⁰⁵ *Liceum Pedagogiczne...*, s. 8-13; E. Jakubowski, *Szkolnictwo...*, s. 115.

²⁰⁶ APB, PRNMiG, sygn. 13, 14; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 89-90.

Tabela 18. Statystyka szkolna Liceum Ogólnokształcącego w Tucholi za lata 1957-1989

Rok	Liczba szkół	Liczba oddziałów	Liczba uczniów	Liczba izb lekcyjnych	Liczba nauczycieli
1957/1958	1		190		12
1958/1959	1		162		11
1959/1960	1	7	189	7	11
1960/1961	1	7	224	7	11
1961/1962	1	7	249	7	12
1962/1963	1	8	289	8	12
1963/1964	1	8	303	8	12
1964/1965	1	8	290	8	11
1975/1976	1		364		
1977/1978			332		
1979/1980	1		294		
1980/1981	1		285		
1983/1984	1		309		
1985/1986	1		317		
1988/1989	1		343		

Źródło: Roczniki statystyczne... za lata 1958-1992

W Tucholi funkcjonował Państwowy Dom Dziecka. Jego budynek zaczęto rozbudowywać w końcu lat 70. Działała także Powiatowa Poradnia Wychowawczo-Zawodowa. Powstała w 1969 roku i prowadziła działalność na rzecz dzieci o obniżonym poziomie intelektualnym i dysfunkcyjnych, a także poradnictwo zawodowe dla dzieci i dorosłych. Odrębną grupę działań stanowiło zaspokajanie potrzeb edukacyjnych nauczycieli. Specyficzną placówką była Świetlica Dworcowa. Początkowo mieściła się w lokalu Liceum Ogólnokształcącego. Powstała 15 V 1948 roku. Z czasem została przeniesiona na dworzec PKP²⁰⁷. Ustawicznym kształceniem nauczycieli zajmował się Powiatowy Ośrodek Doskonalenia Kadr Oświatowych w Tucholi, który powołano

²⁰⁷ APB, PRN MiG, sygn. 14; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 87.

w 1951 roku. Przekształcono go w kolejnych latach w Powiatowy Ośrodek Metodyczny w Tucholi²⁰⁸.

W latach 70., dzięki współpracy z Zarządem Powiatowym Związku Socjalistycznej Młodzieży Wiejskiej, a następnie Związkiem Socjalistycznej Młodzieży Polskiej, utworzono w Tucholi Ochotnicze Hufce Pracy. Kierowano do nich nieletnich, którzy ukończyli siedem klas i nie podjęli nauki lub pracy²⁰⁹.

W końcu lat 60. zaczęto zwracać większą uwagę na konieczność kształcenia w ramach szkolnictwa specjalnego dzieci opóźnionych intelektualnie oraz z różnymi dysfunkcjami. W 1970 roku przy Szkole Podstawowej nr 2 utworzono klasy specjalne dla tej grupy dzieci. Jednocześnie zaczęto zabiegać o uruchomienie odrębnej podstawowej szkoły specjalnej w Tucholi. Miały do niej trafiać dzieci z terenu powiatu. Ich liczbę oceniano na 70. Placówka miała być wyposażona w internat²¹⁰. Zamierzenia zrealizowano w 1976 roku, kiedy to powstała Szkoła Specjalna w Rudzkim Moście. Część uczniów była dowożona, inne przebywały w internacie. Także przy Zespole Szkół Zawodowych nr 1 uruchomiono w latach 60. klasy specjalne. Utworzono z nich później odrębną Zasadniczą Szkołę Zawodową Specjalną. W 1977 roku uczęszczało do niej 115 uczniów²¹¹.

Kształceniem propagandowym zgodnym z doktryną marksizmu i leninizmu zajmował się Powiatowy (Rejonowy) Ośrodek Propagandy Partyjnej przy Komitecie Powiatowym PZPR w Tucholi²¹². Jego działalność uzupełniał Miejsko-Gminny Ośrodek Pracy Ideowo-Wychowawczej. Zajmowały się one tzw. wewnątrzpartyjną aktywizacją ideologiczną, którą realizowano poprzez: seminaria dla wykładowców, szkolenia w POP/OOP, Wieczorowy Uniwersytet Marksizmu-Leninizmu, szkolenie powszechne członków partii, oraz kształcenie kandydatów. Zajmowało się nimi 34 lektorów. W latach 1979-1981 w Tucholi zorganizowano dwuletni Kurs Wieczorowego Uniwersytetu Marksizmu-Leninizmu (tematyka: ekonomia polityczna, materializm dialektyczny i historyczny, socjalizm naukowy, teoria i praktyka

²⁰⁸ APB, PPRNiUP, sygn. 18: Protokół z posiedzenia PRN nr 72/71 z 27 VIII 1971; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 81.

²⁰⁹ APB, PRN MiG, sygn. 14: Protokoły Komisji Oświaty, Kultury i Spraw Socjalnych z lat 1975-1977.

²¹⁰ APB, PPRNiUP, sygn. 18.

²¹¹ APB, PPRNiUP, sygn. 3, 5; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 87.

²¹² APB, PPRNiUP, sygn. 18: Protokół z posiedzenia PRN nr 72/71 z 27 VIII 1971.

propagandy socjalistycznej, informacja polityczna). Uczestniczyło w nim 45 słuchaczy, a ukończyło 40. Funkcjonowała także Izba Tradycji Ruchu Robotniczego²¹³. W tym samym duchu działały w 1977 roku organizacje młodzieżowe, przykładowo ZSMP w latach 80. organizował szkolenia: Studium Wiedzy o Partii, Kół Młodych Racjonalistów, Studium Wiedzy o Rodzinie. Współpracowano z Towarzystwem Wiedzy Powszechnej przy szkoleniach, np. „Młode Pokolenie Polski Ludowej” czy Studium Wiedzy Społeczno-Politycznej²¹⁴.

Działalnością kulturalno-oświatową zajmowały się we wsiach Kluby Rolnika w Bładowie, Kiełpinie, Legbądzie i Stobnie. Organizowano zajęcia Uniwersytetu Powszechnego dla młodych rolników w Kiełpinie i Stobnie, tematyczne cykle wykładów w ramach akcji, np. „Młode Pokolenie Polski Ludowej” w Bładowie, „Wiedza o gospodarce żywnościowej”. Dla kobiet przygotowywano kursy racjonalnego żywienia, kroju i szycia, haftu, robótek ręcznych, pokazowe odczyty i prelekcje²¹⁵.

8. Kościół katolicki

Życie wiernych obrządku rzymskokatolickiego koncentrowało się wokół parafii pw. Bożego Ciała w Tucholi. Od 1945 roku aż do 1990 roku była to jedyna parafia działająca na terenie miasta. Dopiero w 1990 roku nastąpił jej podział i 1 maja utworzono parafię pw. Opatrzności Bożej w Tucholi-Rudzkiem Moście²¹⁶. Pierwszym po wojnie tucholskim proboszczem został ks. Franciszek Aszyk. Pozostawał na tym stanowisku do 1947 roku. Jego następcą w latach 1947-1948 był ks. Wincenty Kolczyk, a od 1948 do 1960 roku – ks. Józef Wrycza. W latach 1960-1988 parafią kierował ks. dr Kazimierz Janiszewski. Od 1988 roku posługę i urząd piastował ks. dr Jan Lichosyt²¹⁷. Tuchola była siedzibą dekanatu tucholskiego diecezji chełmińskiej. W skład dekanatu wchodziły parafie: Bysław, Cekcyn, Gostycyn, Iwiec, Kęsowo, Legbąd, Lubiewo, Pruszcz, Śliwice, Tuchola, Zdroje²¹⁸.

²¹³ APB, KMG PZPR, sygn. 129/II/7: Protokół nr 3/81 z 14 V 1981; sygn. 129/IV/20.

²¹⁴ APB, KMG PZPR, sygn. 129/I/2: Protokół z II Konferencji Sprawozdawczo-Wyborczej w Tucholi z 18 XI 1977.

²¹⁵ APB, KMG PZPR, sygn. 129/II/4: Protokół z 12 VI 1978.

²¹⁶ J. Lichosyt, *Historyczny notatnik proboszcza tucholskiego*, Pelplin 2000, s. 280-281.

²¹⁷ Tamże, s. 455-462.

²¹⁸ APB, KW PZPR, sygn. 51/VII/70; sygn. 51/VII/73; sygn. 51/543.

Ryc. 14. Ks. kanonik ppłk Józef Wrycza (w środku) w otoczeniu duchownych (siedzą od lewej: ks. Henryk Chylewski, ks. Kazimierz Giersz, ks. Edmund Kosznik i ks. Konstanty Szatkowski) oraz ministrantów (od lewej i od dołu: I rząd – J. Hoja i E. Podgórski, II rząd – N. Lamparski, A. Wawrzynowicz, R. Korthals, Szopiński, Z. Jeszke, Rydelek, NN, Z. Karnowski; III rząd obok księży – P. Majka, A. Ściesiński; IV rząd – W. Karnowski, A. Podgórski, R. Hoja, J. Gruber, G. Jeszke, H. Sieg, E. Szumał; V rząd – T. Maliński, R. Muszyński, J. Wakarecy, J. Thiede, J. Isbaner, Gatz, J. Marczyński, L. Chylewski, M. Zaremba; VI rząd – kościelny H. Chechła, J. Kowalski, W. Łapka, J. Jeszke, K. Podgórski, Z. Jaruszewski, T. Drewek, Z. Maliński, B. Kibitz, St. Rutkowski, M. Zaremba; VII rząd – Gibas, K. Szostak, H. Sieg, Latzke, Samplawski, Szostak, Gruber, J. Iwicki, Kuligowski, Hoppe, Rydelek (ze zbiorów prywatnych)

Kościół parafialny pw. Bożego Ciała w czasie walk 1945 roku uległ częściowemu zniszczeniu. Po niezbędnych naprawach jesienią 1946 roku zaczął służyć wiernym. Powtórnej konsekracji dokonał ks. bp Kazimierz Kowalski 6 X 1946 roku. Parafia dysponowała także własnym cmentarzem przy ulicy Świeckiej²¹⁹. W 1987 roku wśród wiernych pojawiła się inicjatywa budowy pomnika św. Małgorzaty. Powstał społeczny komitet na czele z Tadeuszem Zakrysiem,

²¹⁹ J. Lichosyt, *Historyczny notatnik...*, s. 138, 135.

a projekt pomnika przygotował inż. architekt Jan Sabiniarz z Chojnic. Wykonawcą był Bolesław Stefanowski. Poświęcenie fundamentów pod pomnik odbyło się 5 VIII 1988 r., a poświęcenie pomnika i przekazanie miastu – 21 VII 1989 roku. Kilka lat wcześniej podjęto starania o wybudowanie pomnika upamiętniającego pomordowanych w Rudzkim Moście. Społeczny komitet budowy zawiązano w 1981 roku, a na jego czele stanął Tadeusz Zakryś. Pomnik poświęcono 7 IX 1986 roku²²⁰. W latach 1988-1989 wzniesiono parafialny dom katechetyczny²²¹.

Poza kościołem i parafią istotną rolę odgrywał Dom Zakonny Kongregacji ss. Elżbietanek pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Tucholi. Jego siedziba znajdowała się przy ulicy Nowodworskiego. Siostry prowadziły szpital. Jednostką nadrzędną był Zakon Kongregacji ss. Elżbietanek w Poznaniu, którego dom prowincjonalny znajdował się w Toruniu, a dom generalny we Wrocławiu. Budynki klasztorne zostały przejęte przez Wydział Powiatowy w Tucholi w październiku 1949 roku. Od tej chwili zakonnice nie posiadały własnego domu. Cztery siostry pracowały w szpitalu powiatowym, tam też miały swoją klauzurę. Zajmowały dwa pokoje i kuchnię. Ich działalność cieszyła się, jak określały władze, „wielkim uznaniem społecznym”. Przełożoną była Kamila Gózdź. Podobną placówkę co siostry w Tucholi prowadziły Siostry Zgromadzenia ss. Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo w Bysławku. Przełożoną była Józefa Bilińska²²².

W Tucholi, poza kościołem rzymskokatolickim, istniała jeszcze jedna świątynia. Był nią kościół ewangelicko-unijny z 1838 roku, który znajdował się przy ulicy Chojnickiej. Po wojnie został przebudowany na magazyn zbożowy. Założono w nim strop i rozebrano wieżę. Razem z pastorówką (ul. Chojnicka) do 1962 roku pozostawały własnością kościoła ewangelickiego w Toruniu, na krótko (1962-1963) Skarbu Państwa, a od 1970 roku Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”²²³. Podobny los spotkał inne nieużytkowane kościoły i kaplice ewangelickie w okolicach Tucholi. W Bagienicy kościół zamieniono na magazyn zboża, a na plebanii ulokowano

²²⁰ Tamże, s. 234-240, 245-246.

²²¹ Tamże, s. 262-263, 266-269.

²²² APB, PPRN, sygn. 24, 32; APB, SPT, sygn. 55

²²³ J. Lichosyt, *Historyczny notatnik...*, s. 343, 347.

przedszkole. W Lubiewie kościół rozebrano, a plebanię dzierżawiono bezrolnym chłopom. W Śliwicach kościół ewangelicki z plebanią zostały całkowicie zrujnowane w czasie wojny²²⁴. Poważnych zniszczeń doznała także ewangelicka nekropolia w Tucholi. Rozległy teren cmentarza ucierpiał w trakcie walk o miasto w 1945 roku, jednak największych zniszczeń dokonano już po wyzwoleniu. Ulegał systematycznej dewastacji. W jednej z jego części umieszczono cmentarz żołnierzy radzieckich poległych w 1945 roku na terenie powiatu tucholskiego²²⁵.

W środowisku tucholskich katolików funkcjonowało kilka organizacji. Odrodzone po wojnie 20 XII 1945 roku Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej w Tucholi zostało zdelegalizowane przez władze 7 I 1946 roku i 14 II 1945 roku²²⁶. Podobny los spotkał Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej, które powstało 25 XI 1945 roku. Zrzeszało 6 XII 1945 roku 61 członków²²⁷. Ksiądz Franciszek Aszyk 20 VII 1945 roku przeprowadził pierwszy nabór 287 członków do Bractwa Szkaplerza Świętego. Pochodzili oni głównie z parafii w Tucholi (198 osób). W kolejnych latach liczba członków przedstawiała się następująco: 1946 – 321, 1947 – 359, 1948 – 338, 1949 – 394, 1950 – 327, 1951 – 356, 1952 – 368, 1953 – 258, 1956 – 95, 1960 – 135, 1961 – 131, 1965 – 192, 1977 – 127, potem średnio 80 osób, np. 1989 – 130, 1990 – 46²²⁸. Odrodziły się także w latach 40. Solidacja Mariańska²²⁹, chór kościelny (25 członków), Stowarzyszenie Dzieci Marii (380), Stowarzyszenie Serca Jezus (125), Bractwo Różańcowe (222), Stowarzyszenie Dzieci Jezus (115), III Zakon (65), Stowarzyszenie Wstrzemięźliwości (24), „Caritas” (265)²³⁰. Ks. Józef Wrycza założył i prowadził bez zgody władz organizację kościelną „Czyciele św. Franciszka”. Powstała ona na bazie zlikwidowanego III Zakonu w lipcu 1951 roku. Działała konspiracyjnie jeszcze w latach 60.²³¹

²²⁴ APB. PPRN, sygn. 32

²²⁵ APB. PPRN, sygn. 200.

²²⁶ APB. SPT, sygn. 53. W zarządzie zasiadali: Maria Ellerik – prezes, Irena Lewandowska, Stefania Krüger, Cecylia Pochójka.

²²⁷ APB. SPT, sygn. 53. W zarządzie zasiadali: Stanisław Urban – prezes, Kazimierz Libera, Piotrowski, Bernard Szeffs, Bernard Ziółkowski, Leon Karnowski.

²²⁸ J. Lichosyt, *Historyczny notatnik...*, s. 76-78.

²²⁹ APB. KW PZPR, sygn. 51/VII/70.

²³⁰ APB. SPT, sygn. 55.

²³¹ A. Paczoska, *Rozpracowanie...*, s. 26.

9. Życie społeczno-polityczne

A. Partie polityczne

Istniejące przed wojną partie polityczne w powojennej rzeczywistości podjęły od jesieni 1945 roku ograniczoną działalność. Od pierwszych powojennych tygodni wiodącą siłą polityczną, która uzurpowała sobie prawo do sprawowania władzy, była Polska Partia Robotnicza (PPR)²³².

Członkowie grupy operacyjnej PPR dotarli do Tucholi w drugiej połowie lutego 1945 roku. Tworzyli w zakładach pracy komitety fabryczne, zajmowali się także zagadnieniami gospodarczymi, realizując nowe założenia ustrojowe (reforma rolna, brgady robotnicze parcelujące ziemię w ramach reformy rolnej). Organizatorem PPR był delegat tego ugrupowania – przybyły z Bydgoszczy Jan Jałoszyński i przez niego desygnowany Leon Betman. Pierwsze zebranie informacyjne o celach PPR odbyło się 15 III 1945 roku. Jej członkami zostało 44 działaczy. W końcu maja 1945 roku funkcjonował już Komitet Miejski PPR w Tucholi oraz kilka komitetów gminnych i gromadzkich na terenie powiatu tucholskiego. W kwietniu w posiedzeniach Tymczasowego Komitetu Powiatowego w Tucholi uczestniczyli: Leon Betman – sekretarz, Władysław Szewczyk, Skowroński, Eugeniusz Komarczewski – komendant powiatowy Milicji Obywatelskiej. PPR od początku swego istnienia w Tucholi zajmowała się bieżącymi sprawami politycznymi, społecznymi i gospodarczymi, dublując działalność innych władz. Działania tego typu byłyby niemożliwe, gdyby nie zdominowanie miejscowych władz, instytucji, rad narodowych i Międzypartyjnej Komisji Porozumiewawczej. Dnia 18 V 1945 roku odbyła się pierwsza konferencja powiatowa PPR w Tucholi. Uczestniczący w nich przedstawiciele władz wojewódzkich partii wskazywali, że „komitet (jest) zorganizowany słabo, brak aktywnych członków”. Tych ostatnich było w całym powiecie 184, a tylko część utworzyła zorganizowane komórki²³³. O „słabości” partii pisano w kolejnych miesiącach, mimo systematycznego przyrostu liczby członków i kół. W końcu listopada 1945 roku PPR w powiecie liczyła 337 członków

²³² Szerzej o początkach działalności PPR – R. Kozłowski, *Partie polityczne w województwie pomorskim (1945-1950)*, Toruń 1991.

²³³ APB, KP PPR, sygn. 1: Notatka sekretarza wojewódzkiego PPR Kiryłuka ze spotkania 18 V 1945 w Tucholi.

zgrupowanych w 28 komórkach²³⁴. Aktywność była wymuszana przez władze szczebla wojewódzkiego partii. Aby wpłynąć na miejscowych działaczy, spotkania powiatowe organizowano w Tucholi jeszcze dwukrotnie, 26 VI i 24 VIII 1945 roku. Dalszej mobilizacji sprzyjały przygotowania do I Zjazdu PPR. Ożywioną akcją propagującą cele i politykę partii prowadzono już od września 1945 roku. Dnia 15 X 1945 roku wybrano delegatów na konferencję wojewódzką: Władysława Szewczyka i Antoniego Zawadzkiego. Po jej zakończeniu odbyła się konferencja sprawozdawcza, podczas której delegaci przedstawili wyniki. W 1945 i 1946 roku miały miejsce także zmiany kadrowe we władzach powiatowych PPR. Pierwszego sekretarza KP PPR, wybranego wiosną 1945 roku, Leona Betmana (18 II-11 IV 1945) zastąpił ppor. Władysław Szewczyk (12 IV 1945-31 I 1946), następnie Alojzy Malicki (1 II 1946-14 V 1946), Marian Kruszyński (15 V 1946-31 VIII 1946) i ponownie Alojzy Malicki (1 IX 1946-31 I 1948). Na skutek zmian organizacyjnych oraz presji propagandowej i administracyjnej partia przeżywała intensywny rozwój. W kwietniu 1946 roku istniało w powiecie tucholskim 36 komórek wiejskich PPR i siedem w samej Tucholi. Liczba członków na 31 III 1946 roku wyniosła 500. W sierpniu 1946 roku wzrosła do 625, a we wrześniu 1945 roku do 739. Wraz ze wzrostem aktywności ugrupowań partyzanckich, m.in. po zabiciu w powiecie trzech funkcjonariuszy UBP, rekrutacja nowych członków załamała się we wrześniu i październiku. Niebawem ponownie zaczęła rosnać. W grudniu 1946 roku liczba członków osiągnęła wielkość 1044 osób, w styczniu 1947 roku – 1275, a we wrześniu 1947 roku – 1521 (w tym 528 robotników, 564 chłopów, 144 inteligentów i 229 kobiet). Cechą polityki kadrowej był daleko posunięty liberalizm. W grę wchodziła wyłącznie statystyka. Liczyła się jak największa liczba członków. W szeregach PPR znalazło się wiele osób przypadkowych, których przynależność była podyktowana doraźnymi potrzebami. Od 1948 roku zaczęto prowadzić stopniową weryfikację członków PPR. Do właściwej akcji tzw. oczyszczania szeregów partyjnych w Tucholi przystąpiono od 17 X 1948 roku. Do 15 XI 1948 roku usunięto 69 osób, w tym: Tuchola miasto – 28 (13 – zamaskowani wrogowie, jeden – złodziej lub marnotrawca, czworo – bogacze, szabrownicy i spekulanci, jeden – nałogowy pijak,

²³⁴ APB, KP PPR, sygn. 1: Sprawozdanie KP PPR z 29 XI 1945; A. Paczoska-Hauke, *Życie...*, s. 13.

jeden – złośliwie łamał dyscyplinę partyjną, pięciu – współpraca z okupantem), Tuchola wieś – cztery osoby. Przed zjednoczeniem PPR i PPS tucholski Komitet Powiatowy PPR liczył 2075 członków, w tym 540 robotników, 398 robotników rolnych, 799 chłopów, 283 pracowników umysłowych, 28 kupców, 50 rzemieślników. Funkcję ostatniego I sekretarza KP PPR w Tucholi pełnił Stanisław Trajssel (od 1 II 1948 r. do zjednoczenia w grudniu 1948 r.)²³⁵.

Równoległe z powstaniem w Tucholi PPR doszło do utworzenia Polskiej Partii Socjalistycznej. Jej organizatorem był Jan Rose. Dnia 13 III 1945 roku zawiązał się także Komitet Powiatowy PPS. Jego organizatorem był przedstawiciel Wojewódzkiego Komitetu Robotniczego PPS w Bydgoszczy Stefan Zawadzki. Wybrano go pierwszym prezesem. Swoje członkostwo w partii zgłosiło 46 osób, w końcu kwietnia 1945 roku liczba ta wzrosła do 83. Praktycznie wszyscy mieszkali w Tucholi. Starania o utworzenie nowych komórek PPS w powiecie przynosiły niewielki efekt. Do końca kwietnia powstały tylko dwie – w Bysławiu i Woziwodzie. Dla zachowawczo zachowującego się społeczeństwa program PPS był niewiele różniący się od PPR. Zaufania nie budził także fakt, że w odczuciu wielu mieszkańców Tucholi inicjatorem powstania partii miały być władze PPR, które chciały wykazać, że wspólnie z innymi środowiskami mogą sprawować władzę w mieście. W tym celu powołano Komisję Porozumiewawczą obu partii, która uzgodniła skład Miejskiej Rady Narodowej. Słabość PPS w Tucholi i okolicach wynikała z braku przedwojennych tradycji. Naturalnym zapleczem ruchu socjalistycznego pozostawały skupiska robotników przemysłowych, którego w Tucholi nie było. Wielu członków kierujących miejscowym PPS naruszało prawo i obyczaje. Podczas posiedzenia 24 VI 1945 roku nowym przewodniczącym powiatowym wybrano Stanisława Bagińskiego. Po kilku miesiącach funkcję tę objął Leszek Rose, a po nim od grudnia 1945 roku Konrad Kłosowski, który pełnił także urząd burmistrza. W 1947 roku zastąpił go Andrzej Jachimiek, a następnie Ludwik Starkiewicz. W 1948 roku miejskim PPS w Tucholi kierował Bronisław Ostrowicki²³⁶. Poza ścisłymi władzami powiatowymi

²³⁵ APB, KP PPR, sygn. 1; S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 177-179; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 162.

²³⁶ APB, Komitet Powiatowy Polskiej Partii Socjalistycznej w Tucholi (dalej cyt. KPPPS), sygn. 1, 3; A. Paczoska-Hauke, *Życie...*, s. 13.

i miejskimi PPS większość działaczy nie była w stanie sprostać potrzebom chwili. Nie wykazywali większej aktywności. Nie potrafili także w sposób zauważalny zróżnicować swojego programu i celów od tych, jakimi posługiwała się PPR. Dla wielu tucholan obie partie różniły się w gruncie rzeczy tylko nazwą. Co więcej, PPS stanowiła swoisty parawan, który pozwalał retuszować rzeczywiste cele PPR. W ciągu 1945 roku do PPS wstąpiło 250 członków, jednak 80 zrezygnowało z członkostwa. Partia pogrążała się w organizacyjnym zamęciu. Do października 1946 roku przybyło 90 nowych członków, ale aż 100 wystąpiło. Dopiero pod koniec 1946 roku partia zaczęła zyskiwać na znaczeniu. W kwietniu 1947 roku w powiecie PPS liczyła 657 członków. Stan ten był konsekwencją ożywionej kampanii przed wyborami 1947 roku oraz ograniczeniem wpływów Polskiego Stronnictwa Ludowego. Największy stan tucholska PPS osiągnęła w lutym 1948 roku, kiedy to w jej szeregach znajdowały się 753 osoby, w tym 406 z Tucholi²³⁷. W 1947 i 1948 roku PPS, mimo organizacyjnego ożywienia (zawiązanie się przy Komitecie Miejskim PPS w Tucholi Koła Kobiet, skierowanie działalności na sprawy spółdzielcze, związki zawodowe, samorządowe, przemysłowe oraz system szkoleń, świetlica powiatowa), borykała się z licznymi problemami wewnętrznymi. Istotną rolę odgrywały sprawy kadrowe. Wszechobecna była szeptana propaganda, jaką uprawiali działacze w szeregach PPS. Jej tłem były życiorysy działaczy w latach wojny. Podczas posiedzenia Komitetu Miejskiego i Powiatowego 5 X 1947 roku proceder został potępiony. Na wpływach partii i społecznym odbiorze fatalnie odbiło się aresztowanie w 1947 roku burmistrza Tucholi Kłowski, który był prezesem PPS. Partia utraciła kilka ważnych stanowisk, które zajmował aresztowany. PPS nie mogła uporać się z weryfikacją kadr, a kolejne terminy były odkładane. Dnia 16 I 1948 roku zakładano jej zakończenie do 15 III 1948 roku. Potem termin przesunięto do 20 VI 1948 roku, a następnie do listopada 1948 roku. W konsekwencji, przed zjednoczeniem z PPR powiatowa PPS liczyła 562 członków. Sympatii nie wzbudziły burdy i awantury, jakich dopuścili się wiosną 1948 roku działacze młodzieżowi PPS zrzeszeni w Organizacji Młodzieżowej TUR²³⁸. Wiosną 1948 roku w tucholskiej

²³⁷ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 180-181.

²³⁸ APB, KPPPS, sygn. 3.

PPS zaczęła dominować grupa działaczy opowiadających się za linią marksistowsko-leninowską i ścisłą integracją z PPR. Podczas zebrania delegatów powiatowych 18 IV 1948 roku przewodniczący PPS Ludwik Starkiewicz zarzucił sekretarzowi L. Kuleszy, że ten nie realizuje haseł współpracy z PPR. Dokonano wymiany kadr. Kuleszę zastąpił Kazimierz Szatkowski. Przyjęto regulację o budowie wspólnego domu dla partii robotniczej, a następnie o zacieśnieniu współpracy z PPR i „oczyszczeniu polskiego ruchu robotniczego z resztek prawicowej wrogiej ideologii”. Ostatnim prezesem tucholskiego oddziału powiatowego PPS był Kazimierz Szatkowski. On także został I sekretarzem Komitetu Powiatowego PZPR w Tucholi²³⁹. W tym samym okresie we władzach ostatniego Komitetu Miejskiego PPS w Tucholi, który wyłoniono 10 X 1948 roku, zasiadali: Bronisław Ostrowicki – przewodniczący, Józef Schulz – wiceprzewodniczący, Alfons Kuntz – sekretarz, Mieczysław Chojnowski – zastępca sekretarza, Franciszek Hippler – skarbnik oraz członkowie: Edmund Sawicki i Stanisław Pęski²⁴⁰.

Po zjednoczeniu PPS i PPR powstała, posiadająca faktyczny monopol władzy, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza. Jej pierwszym sekretarzem powiatowym był Kazimierz Szatkowski, a następnie Wincenty Kleparski (1949-1950). W latach 50. jego następcami byli: Leon Przekwas, Jan Becmer, w latach 60.: Romuald Śliwka, Edward Szymański, w latach 70.: Filip Jaśtak, Czesław Markiewicz, Wacław Bilicki, Henryk Krzywański. Liczebność partii w kolejnych dziesięcioleciach, aż do 1980 roku, rosła. W strukturach powiatowych w 1951 roku znajdowało się 1693 członków i kandydatów, w 1952 – 1529, w 1953 – 1730, w 1954 – 1874, w 1956 – 972, w 1964 – 2244, w 1968 – 2830, w 1970 – 3159, w 1972 – 3116. W strukturach Miejskiego Komitetu PZPR w Tucholi było w 1964 roku – 671 członków i kandydatów, w 1968 – 856, w 1972 – 977, w 1975 – 1147. Po reformie administracyjnej w Komitecie Miejsko-Gminnym PZPR w 1975 roku było – 1011 członków, w 1976 – 1636, w 1980 – 1767, w 1981 – 1389 (w tym 911 w Tucholi), w 1981 – 1660, w 1983 – 1382, w 1983 – 1413. Funkcje I Sekretarzy PZPR Miasta, a następnie Miasta i Gminy Tuchola pełnili w latach 70.: Waldemar Karnowski, Stanisław

²³⁹ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 182.

²⁴⁰ APB, KPPPS, sygn. 3.

Kojder, Henryk Krzywański, a w latach 80.: Halina Wrzesińska oraz Michał Skąlecki²⁴¹.

Strukturę członków PZPR w Tucholi z punktu widzenia podstawowych cech demograficznych możemy przedstawić na przykładzie danych z 31 XII 1976 roku. Działyły 54 Podstawowe Organizacje Partyjne i 39 grup partyjnych. Liczba członków i kandydatów wynosiła 1636, w tym: 90 kandydatów i 356 kobiet. Wśród 1636 osób 768 stanowili robotnicy, 121 chłopi, 497 pracownicy umysłowi, pozostali 250. W tej ostatniej grupie znalazło się 71 członków ZSMP i 15 członków ZHP powyżej 18. roku życia. Według kryterium wykształcenia: niepełne podstawowe posiadało 70 członków PZPR, podstawowe – 614, zasadnicze zawodowe – 360, niepełne średnie – 72, średnie ogólnokształcące – 135, średnie zawodowe – 208, niepełne wyższe – 75, wyższe – 102. Według kryterium wieku: w przedziale od 18 do 24 lat było 72 członków, od 25 do 29 lat – 248, od 30 do 39 lat – 449, od 40 do 49 lat – 421, od 50 do 59 lat – 250, 60 i więcej lat – 196. Według stażu partyjnego: od 1945 roku do 1948, czyli ze stażem sięgającym PPR lub PPS, były 243 osoby, w latach 1949-1953 wstąpiło 99 osób, od 1954 do 1958 – 144 osoby, od 1959 do 1963 – 248, od 1964 do 1968 – 320, od 1969 do 1971 – 213, od 1972 do 1973 – 130, od 1974 do 1975 – 138, od 1976 do 1977 – 11. W latach 1974-1977 przyjęto w poczet PZPR 90 kandydatów²⁴².

Jednym z pierwszych kół Stronnictwa Ludowego (SL), jakie pojawiły się w województwie pomorskim, było koło w Lubiewie. Oficjalne struktury Stronnictwa powstały w Tucholi później. Organizatorem władz powiatowych był Ignacy Sowa. Zarząd Powiatowy SL powołano w Tucholi 16 V 1945 roku, jego prezesem został Jan Szweda. Aktywność ugrupowania była ograniczona. Jego delegaci zasiadali w miejscowych radach narodowych. Po przejściu funkcji prezesa przez Teofila Praśniewskiego pojawiły się pewne oznaki ożywienia. Nadal jednak działalność SL przedstawiała się skromnie. Po utworzeniu Polskiego Stronnictwa Ludowego nasiliły się wewnętrzne tarcia. Większość działaczy 17 XI 1945 roku opowiedziało się za przyłączeniem organizacji tucholskiej do Polskiego Stronnictwa Ludowego. Rozbicie SL okazało się faktem, organizacja jednak nadal

²⁴¹ APB, PRN MiG, sygn. 1, 15; APB, PPR NiUP, sygn. 18; APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/1, 14, 16, 17, 20; tamże, sygn. 129/II/7; tamże, sygn. 129/V/2; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 163-177.

²⁴² APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/2; sygn. 129/V/1; sygn. 129/V/2.

istniała. Jej przedstawiciele zajmowali pięć miejsc w Powiatowej Radzie Narodowej. Niewielką aktywizację przyniósł zjazd powiatowy SL w Tucholi 24 IV 1946 roku. Informowano, że po rozłamie aktywność SL zupełnie zamarła. Jedynie dzięki wsparciu PPR i pojedynczych działaczy chłopskich udało się utrzymać istnienie partii. Kierownictwo przejął Bronisław Aftyka. W lutym 1946 roku Stronnictwo liczyło ok. 110 członków. Dopiero jesienią 1946 roku w wyniku konfrontacji z PSL i licznymi represjami wobec działaczy tego ugrupowania, powstała na terenie powiatu tucholskiego większa ilość kół. W końcu 1948 roku SL liczyło w powiecie około 3000 członków skupionych w 10 kołach terenowych. Minimalnymi wpływami SL cieszyło się na terenie Tucholi.

Znacznie większymi wpływami w mieście i powiecie dysponowało PSL. Oficjalnie oddział powstał 1 XI 1945 roku. Prezesem został Teofil Praśniewski. Siedziba partii znajdowała się w Tucholi przy ulicy Świeckiej 19. W styczniu 1946 roku PSL liczyło około 1400 członków, w marcu 1946 – ok. 1500. Działacze grupowali się w 16 kołach, w tym jedno istniało w Tucholi. Przed referendum 1946 roku nastąpiły represje wymierzone w PSL. Aresztowano Teofila Praśniewskiego i kilku czołowych działaczy za rzekomą współpracę z podziemiem. Liczba członków od drugiej połowy 1946 roku zaczęła maleć. W końcu tego roku przetrwały nieliczne koła, w tym jedno w gminie Tuchola. Łącznie zrzeszały około 200-210 członków. W grudniu 1946 roku zawieszono działalność, na podstawie podobnych zarzutów, komórki PSL w powiecie. W okresie wyborów do Sejmu Ustawodawczego w 1947 roku władze bezpieczeństwa całkowicie rozbiły struktury PSL, a następnie partię zdelegalizowano²⁴³. W listopadzie 1949 roku nastąpiło zjednoczenie ruchu ludowego w ramach Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (ZSL). Partia faktycznie pozostawała przy budówką PZPR, choć formalnie funkcjonowała w ramach pluralizmu politycznego wspólnie ze Stronnictwem Demokratycznym. W 1962 roku do ZSL w powiecie należało 714 osób. Dominowali chłopi (49%) i robotnicy (28%). Ugrupowaniem kierowali w latach 60. i 70.: Zenon Domaradzki, a w Tucholi Jan Ozdoba. Od 1975 roku na czele Komitetu Miejsko-Gminnego ZSL stał Jan Lacki²⁴⁴.

²⁴³ APB, KP PPR, sygn. 1; S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 182-183; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 178-181.

²⁴⁴ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 180-181.

Niewielkimi wpływami cieszyło się w Tucholi i okolicach Stronnictwo Demokratyczne (SD). Zarząd powiatowy wyłoniono 13 VI 1945 roku. Przewodniczącym został Jan Straub. Członkami ugrupowania byli głównie rzemieślnicy i urzędnicy. W połowie 1945 roku liczyło 42 członków, w lutym 1946 – 58, w marcu 1947 – 90, w lipcu 1949 – 62. Od początku istnienia SD jego działacze opowiadali się za współpracą z PPR, a następnie z Blokiem Demokratycznym i PZPR. W praktyce w latach 40. i 50. działało wyłącznie koło terenowe w Tucholi. Zamarła aktywność kół we wsiach powiatu. W 1954 roku liczba członków wynosiła 45, w 1957 – 56, w 1967 – 123. Ugrupowaniem kierowali, po Janie Straubie (do 1950 r.), Franciszek Sokołowski, Alfons Warczak, Wincenty Boiński, Franciszek Sokołowski, Józef Szwarz, Wincenty Boiński, Stanisław Leszczyński²⁴⁵.

Funkcję koordynacyjną w stosunku do wszystkich tzw. patriotycznych i postępowych sił działających na rzecz rozwoju kraju pełnił Front Jedności Narodu (FJN). Początki jego istnienia wiązały się z inicjatywami tworzenia, przed wyborami 1952 roku, komitetów wyborczych frontu narodowego oraz Powiatowych Komitetów Obrońców Pokoju z 1950 roku. FJN jako organizacja ogólnopolska powstał 29 XI 1956 roku. Jego lokalne struktury tworzone na mocy decyzji podejmowanych przez komisje porozumiewawcze stronnictw politycznych. W ramach FJN działały wyspecjalizowane organizacje, np. Komitet Społeczny Budowy Szkół i Internatów, Komisja Obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego, Rada Kobiet. FJN zajmował się każdorazowo prowadzeniem „kampanii” wyborczych do parlamentu PRL, rad narodowych i innych organów przedstawicielskich. Stałym elementem życia było organizowanie czynów społecznych, wielkich manifestacji z okazji rocznic itd.²⁴⁶

B. Status prawny i władze miejskie

W wyzwolonej Tucholi pełną i realną władzę przejęły wojska radzieckie. Pierwszym komendantem wojennym Tucholi był płk Starobielski. Z jego inicjatywy i za jego aprobatą powołano niecałą dobę po zajęciu miasta pierwsze tymczasowe polskie władze w mieście.

²⁴⁵ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 184; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 181-184; szerzej o działalności SD zob. J. Wojciak, Z. Wrochno, *Stronnictwo Demokratyczne w województwie bydgoskim*, Warszawa 1983.

²⁴⁶ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 215-220.

Funkcję tymczasowego starosty objął Józef Gierczyk, a tymczasowego burmistrza Fabian Dąbrowski. Tego ostatniego zastąpił, jako burmistrz, Teodor Słoma. Do końca lutego mianowano także wójtów (w gminie Tuchola-wieś powołano Klemensa Glazę) i większość sołtysów. Równolegle tworzone oddziały i posterunki milicji. Jej pierwszym komendantem w Tucholi był Józef Dąbrowski. Na przełomie lutego i marca do Tucholi zaczęli docierać przedstawiciele grupy operacyjnej Rządu Tymczasowego i urzędnicy oddelegowani przez powstały urząd wojewódzki pomorski. Dnia 1 III 1945 roku nowym starostą tucholskim mianowano Tadeusza Borowskiego. Istniejący system dwuwładzy zaczęto likwidować dopiero w drugiej połowie 1945 roku, wraz z cofaniem się oddziałów armii radzieckiej²⁴⁷.

Ryc. 15. Burmistrz Tucholi Fabian Dąbrowski
(z archiwum rodzinnego)

Sytuacja prawna miasta na przestrzeni lat ewoluowała. Ustawa z 11 IX 1944 roku wprowadzała na terenie kraju, jako tymczasowe, ustawodawcze organy samorządowe, rady narodowe o strukturze hierarchicznej (Krajowa Rada Narodowa, wojewódzkie, powiatowe, miejskie i gminne rady narodowe). W skład rad wchodziłi delegowani przedstawiciele organizacji politycznych i społecznych, a część pochodziła z kooptacji (osoby zasłużone dla życia narodowego). System niedemokratyczny trwał aż do 1954 roku. Radami kierowały prezydya wybierane przez rady na sesjach. Rady zajmowały się planowaniem

²⁴⁷ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 167.

działalności publicznej na podległym sobie terenie, ustalały budżet, kontrolowały działalność organów wykonawczych. Organami wykonawczymi samorządu terytorialnego były wojewódzkie, powiatowe wydziały. Organem wykonawczym miejskiej rady narodowej był zarząd miejski wybierany przez miejską radę narodową na czele z prezydentem lub burmistrzem. W Tucholi funkcje administracyjne sprawował burmistrz z trzema-sześcioma członkami zarządu miejskiego. Funkcje burmistrza Tucholi pełnili: Fabian Dąbrowski (od 16 II do 23 IV 1945 r.), Teodor Słoma (od 24 IV do 12 VII 1945 r.), Stanisław Bagiński (od 13 VII do 10 IX 1945 r.), Konrad Kłosowski (od 11 IX 1945 r. do 24 VI 1947 r.), Ludwik Starkiewicz (od 25 VI do 16 X 1948 r.), Antoni Zabłocki (od 9 XI 1948 r. do 1 IV 1952 r.).

Ryc. 17. Burmistrz Tucholi Antoni Zabłocki
(ze zbiorów MBP w Tucholi)

Ryc. 16. Burmistrz Tucholi Teodor Słoma
(ze zbiorów MBP w Tucholi)

Magistrat znajdował się do 1951 roku przy ulicy Sępoleńskiej 1. Na terenach wiejskich funkcje administracyjno-wykonawcze wypełniali wójtowie i podwójci wraz z trzema członkami zarządu gminnego. Wójta wybierała gminna rada narodowa, a jego wybór zatwierdzał starosta. Funkcję pierwszego wójta w Tucholi-wieś pełnił Klemens Glaza.

Krótko po wyzwoleniu zaczęto tworzyć system, nieznanym wcześniej w polskim systemie ustrojowym, nowych władz – rad narodowych. Były to, do 1950 roku, organy planowania i kontroli działalności administracji. Powoływanie członków rad narodowych odbywało się na zasadach tzw. delegacji. Każda z demokratycznych partii i organizacji społecznych miała prawo delegowania swoich przedstawicieli. Liczbę mandatów przypadających każdemu ugrupowaniu i organizacji określały Międzypartyjne Komisje Porozumiewawcze Stronnictw Demokratycznych. Dnia 6 IV 1945 roku odbyło się posiedzenie organizacyjne Miejskiej Rady Narodowej w Tucholi z udziałem czterech przedstawicieli PPR i czterech PPS. Przewodniczącym MRN wybrano Aleksandra Juzepczuka. Wyłoniono także Powiatową Radę Narodową. Od połowy 1945 do 1950 roku funkcję tę piastował Jan Straub²⁴⁸.

Ryc. 18. Siedziba Miejskiej Rady Narodowej w Tucholi przy pl. Wolności 23 (ze zbiorów MBT w Tucholi)

Istniejący system uległ zmianie po wejściu w życie ustawy z 20 III 1950 roku o terenowych organach jednolitej władzy państwowej z dniem 13 V 1950 roku. Ustawa zniosła samorząd terytorialny, a jego

²⁴⁸ APB, PRN MiG, sygn. 1, 3; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 197-198.

kompetencje przejęły rady narodowe. Gospodarzami miasta stali się przewodniczący prezydium MRN. Pierwsze powszechne wybory do MRN przeprowadzono w 1954 roku. Organem wykonawczym i zarządzającym rady było kolegiałne prezydium, które czuwało nad wykonywaniem poleceń władzy państwowej na podległym sobie terytorium oraz kierowaniem działalnością gospodarczą, społeczną, kulturalną i podległymi sobie przedsiębiorstwami, a także obsługą bieżącej działalności rady. Rady administrowały sprawami wewnętrznymi, ewidencją ludności, kwestiami zgromadzeń i stowarzyszeń, ochroną przeciwpożarową, sprawami wyznaniowymi, przemysłem, handlem, nadzorem budowlanym itp. Kadencje rad narodowych aż do 1963 roku trwały trzy lata. Nowelizacja konstytucji z 19 XII 1963 roku przedłużyła kadencję z trzech do czterech lat. Kilka lat później kolejna nowelizacja zrównała kadencję rad z kadencjami sejmiku. Reforma 1954 roku została uzupełniona reformą struktury administracji terenowej wsi. Ustawą z 25 IX 1954 roku utworzono w miejsce gmin i gromad ogniwo również o nazwie gromady. Z dniem 1 I 1955 roku powstało w powiecie tucholskim 21 nowych gromad. Nową sytuację wniosło uchwalenie ustawy z 25 I 1958 roku o radach narodowych i ustawy z 28 VI 1963 roku jako nowelizującej. Konsekwencją zmian na terenie powiatu tucholskiego było stopniowe likwidowanie części najsłabszych gromad i włączanie ich do silniejszych ekonomicznie. W 1962 roku z gromad Kiełpin i Wielki Mędromierz utworzono nową gromadę Tuchola-wieś. Jej siedziba znajdowała się w Tucholi. Stan ten przetrwał do początków lat 70. Kolejna nowelizacja konstytucji z 29 XI 1972 roku w miejsce gromad ponownie wprowadzała gminy. Obszar powiatu tucholskiego podzielono na sześć gmin wiejskich (gminy: Śliwice, Cekcyn, Lubiewo, Gostycyn, Kęsowo, Tuchola) i obszar miejski Tuchola. Tuchola uzyskała status miasta-gminy. Organem wykonawczym i zarządzającym stał się naczelnik. W latach 1973-1975 w Tucholi działały dwie Rady Narodowe: Tuchola Miasto i Tuchola Gmina. W październiku 1975 roku nastąpiła ich integracja. Powołano wspólną Radę Narodową Miasta i Gminy Tuchola. Stan ten przetrwał aż do lat 90. XX wieku. Do drobnych zmian w organizacji gminy Tuchola doszło w 1978 roku. W wyniku podziału gminy na sołectwa ich liczba zmniejszyła się o dwa. Do sołectwa Legbań przyłączono sołectwo Łosiny, a do Stobna – Małą Komorzę. Od tej chwili w gminie Tuchola znajdowały się

sołectwa: Bładowo, Klocek, Kiełpin, Legbał, Mały Mędromierz, Raciąż, Rzepiczna i Stobno²⁴⁹.

Funkcję przewodniczących Powiatowej Rady Narodowej w Tucholi od lat 50. do początku 70.: pełnili: Jan Pająkowski, Maksymilian Żok, Edwin Korczak, Jan Domański, Bronisław Furmaniuk, Czesław Jasiński, Jan Sudoł. Wieloletnimi sekretarzami Prezydium MRN byli: Władysław Rosek, Józef Basta, a przewodniczącymi Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tucholi: Władysław Umias-towski, Jan Świerczyński, Urszula Rutkowska, Maria Wróblewska.

Ryc. 19. Urszula Rutkowska
– przewodnicząca MRN
(ze zbiorów MBP)

Ryc. 20. Naczelnik miasta
– Halina Wrzesińska
(ze zbiorów MBP)

Po reformie z początku lat 70. przewodniczącym PRN wybrano Wacława Bilickiego. Na naczelnika powiatu w Tucholi powołano Jana Sudoła. Miejska Rada Narodowa w grudniu 1973 roku przewodniczącym MRN wybrała Stanisława Kojdera. Naczelnikiem miasta Tuchola została Halina Wrzesińska, która zastąpiła Marię Wróblewską.

²⁴⁹ APB, PRNMiG, sygn. 4, 5; APB, UMT, sygn. 1.

W 1975 roku przewodniczącym MRN został Henryk Krzywański, a naczelnikiem miasta Józef Basta. Po połączeniu w 1975 roku miasta i gminy Tuchola funkcję przewodniczącego MGRN powierzono Henrykowi Krzywańskiemu²⁵⁰.

C. Organizacje społeczno-polityczne i gospodarcze

W działalności różnorodnych organizacji społecznych, politycznych, gospodarczych i zawodowych w powojennej Tucholi możemy wskazać na pewne cezury czasowe. Po wyzwoleniu w 1945 roku zaczęły samorzutnie odradzać się, w wyniku oddolnych, społecznych inicjatyw, organizacje działające w okresie międzywojennym. Były to najczęściej organizacje zajmujące się działalnością charytatywną, funkcjonujące w środowisku dzieci i młodzieży oraz zawodowe i cechy. Już od końca 1945 roku władze zaczęły ingerować w działalność niektórych z nich, zwłaszcza działających w środowisku wiernych miejscowej parafii. Działania te doprowadziły do ich stopniowej likwidacji w kolejnych latach. Zamierała oddolna aktywność, którą miała zastąpić zinstytucjonalizowana, tworzona odgórnie. Nie uwzględniano lokalnych tradycji i społecznych nawyków. W myśl zdogmatyzowanej, komunistycznej doktryny „równano” do wzorców radzieckich. Tworzenie wszelkich organizacji ściśle koncesjonowano, a ich działalność bacznie śledzono. Od drugiej połowy lat 50. przywracano niektóre ze zlikwidowanych organizacji lub szukano nowych formuł organizacyjnych poprzez ich łączenie lub rozdrabnianie. Jednak dopiero w drugiej połowie lat 60., a zwłaszcza w latach 70. zaczęto w szerszym wymiarze uwzględniać lokalne inicjatywy, co owocowało szeregiem nowych przedsięwzięć. Mimo to nadal organizacje musiały w mniejszym lub większym stopniu uwzględniać w swojej działalności niepodważalne doktryny państwa socjalistycznego. Z ewidentnym kryzysem wielu organizacji, służebnych wobec władzy, mieliśmy do czynienia w Tucholi od lat 80. Istniały wyłącznie dzięki wsparciu aparatu partyjnego i państwowego.

W środowisku dzieci i młodzieży działało w okresie powojennym kilka organizacji. Jedną z największych był Związek Harcerstwa Polskiego w Tucholi, który wznowił działalność w maju 1945 roku.

²⁵⁰ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 200, 206-208.

Początkowo istniały dwie drużyny (żeńska i męska) przy Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym. W kolejnych miesiącach zaczęto tworzyć na terenie miasta nowe drużyny – w szkołach podstawowych i zawodowych. Do końca 1945 roku powstała Komenda Hufca w Tucholi. Jej pierwszym komendantem był Konrad Bierwagen. Przez pewien czas funkcjonowały dwie komendy hufców ZHP – męska i żeńska. Po zjednoczeniu organizacji młodzieżowych i utworzeniu Związku Młodzieży Polskiej nastąpiło rozwiązanie ZHP i stworzono w jego miejsce Organizację Harcerską (OH), wzorując się bezpośrednio na wzorcach radzieckiego pionierstwa. Skrajnie zideologizowana OH zrzeszała dzieci w wieku od 7. do 14. roku życia. Wraz z polityczną odwilżą w 1956 roku odrodzono ZHP, który rok później w Tucholi posiadał już swoje struktury. W następnych latach rozbudowywano szereg. Dnia 4 VI 1967 roku Komendzie Hufca w Tucholi uroczysto wręczono sztandar. Ważną rolę w bieżącej działalności odgrywał w tucholskim hufcu Ośrodek Harcerski w Pile koło Gostycyna. W 1975 roku hufiec otrzymał imię Bohaterów Walk o Wolność Ziemi Tucholskiej. W 1981 roku obejmował pięć gmin: Cekcyn, Gostycyn, Lubiewo, Kęsowo, miasto i gminę Tuchola. Działało osiem szczepli młodszoharcerskich, trzy starszoharcerskie, jeden „Nieprzetartego szlaku”, 29 drużyn zuchowych i młodszoharcerskich pracujących samodzielnie. Łącznie skupiał 2200 zuchów, harcerzy i harcerzy starszych ze 126 instruktorami. Wszystkie drużyny pracowały przy wykorzystaniu sieci szkół. Wyjątkiem była drużyna żeglarska, która dysponowała ośrodkiem nad jeziorem Głębozczek²⁵¹.

Tuż po wojnie z inicjatywy działających partii politycznych utworzono kilka organizacji młodzieżowych. PPR w czerwcu 1945 roku zorganizowała w Tucholi powiatowe struktury Związku Walki Młodych. Organizacja początkowo liczyła 126 członków działających w czterech kołach. Załamanie nastąpiło na początku 1946 roku, kiedy to liczba członków zmniejszyła się do ok. 58 osób i jednego koła działającego w Tucholi. W kolejnych latach organizacja zaczęła rosnać. W 1947 roku miała ponad 300 członków i siedem kół. Przed zjednoczeniem z innymi organizacjami młodzieżowymi liczyła 355 osób.

²⁵¹ APB. KMG PZPR, sygn. 129/IV/15: Sprawozdanie organizacyjne ZHP za okres od 1980 do 1982; tamże, sygn. 129/II/7: Protokół nr 1/81 z posiedzenia plenarnego; tamże, sygn. 129/I/2: Protokół z II Konferencji Sprawozdawczo-Wyborczej w Tucholi z 18 XI 1977; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 191-195.

Pierwszym przewodniczącym zarządu był Czesław Śmigiel. Powiązana z PPS była Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych (OMTUR), która powstała jesienią 1945 roku. Liczba członków początkowo wynosiła 35 osób, a w końcu 1946 roku – 65. Wszyscy byli mieszkańcami Tucholi. Działali najpierw w jednym kole (1945 r.), a pod koniec 1946 roku – w dwóch. Od 1947 roku aktywność organizacji stopniowo zamierała. Członkowie OMTUR zaczęli przechodzić do Związku Walki Młodych. Ostatecznie uniwersytety zostały zlikwidowane w sierpniu 1947 roku. Tucholska organizacja liczyła wówczas 36 członków. Ograniczoną działalność wykazywał w powiecie tucholskim Związek Młodzieży Wiejskiej RP „Wici”. Pierwsze koło powstało w Lubiewie w lutym 1945 roku. Zalegalizowano je dopiero w maju 1946 roku. W 1948 roku koło szkolne ZMW „Wici” działało przy Liceum Pedagogicznym w Tucholi. Przed zjednoczeniem organizacji w 1948 roku związek zrzeszał 123 osoby. W maju 1948 roku utworzono Powiatowy Komitet Jedności Młodzieży Polskiej. Celem było przygotowanie istniejących organizacji młodzieżowych do Kongresu Jedności Młodzieży Polskiej. Jego delegaci, podczas zjazdu w lipcu 1948 roku, podjęli decyzję o zjednoczeniu. Powstał monopolistyczny Związek Młodzieży Polskiej (ZMP), który liczył wówczas 573 członków. Zmiany polityczne 1956 roku spowodowały, że ZMP, podobnie jak OH, uległ samorozwiązaniu. Zastąpiły je nowe organizacje. W środowisku młodzieży wiejskiej zaczął działalność Związek Młodzieży Wiejskiej, a w środowisku miejskim Związek Młodzieży Socjalistycznej. Obie struktury posiadały swoje oddziały w Tucholi i powiecie tucholskim. W 1973 roku zostały rozwiązane. Ich członkowie zasilili szeregi Związku Socjalistycznej Młodzieży Wiejskiej (ZSMW) i Związku Socjalistycznej Młodzieży Polskiej (ZSMP)²⁵².

Powiatowa Rada Federacji Młodzieży Polskiej powstała w 1973 roku w wyniku decyzji władz powiatowych Związku Młodzieży Socjalistycznej i Związku Socjalistycznej Młodzieży Wiejskiej. Pierwszą przewodniczącą wybrano Edytę Rutkowską²⁵³. Na bazie istniejącej struktury na wspólnym posiedzeniu miejskiego i gminnego zarządu ZSMW oraz Komendy Hufca ZHP w Tucholi w dniu 5 VIII 1975 roku

²⁵² APB, KP PPR, sygn. 1; APB, SPT, sygn. 54; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 187-191; S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 185.

²⁵³ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 194.

powstała Rada Miejsko-Gminna Federacji Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej w Tucholi. W 29 kołach było wówczas zrzeszonych 700 członków. W 1981 roku w 31 kołach było 680 członków, natomiast w 1983 roku istniało 20 kół z 355 członkami. ZSMP prowadził rozbudowaną działalność propagandową i edukacyjną w duchu materialistycznym, np. poprzez Studium Wiedzy o Partii, Koła Młodych Racjonalistów, Studium Wiedzy o Rodzinie, cykl TWP „Młode Pokolenie Polski Ludowej”, Studium Wiedzy Społeczno-Politycznej²⁵⁴. W Tucholi i okolicach pojawiały się w 1953 roku czasowo grupy junaków z organizacji Służba Polsce. Stacjonowała wówczas w północnej części województwa bydgoskiego m.in. 83. brygada w Nakle (85 junaków) i 84. brygada w Kruszynie powiat bydgoski (85 junaków). Działy także kilka organizacji kościelnych grupujących młodzież, o czym była mowa w podrozdziale poświęconym Kościołowi.

„Doniosłą” rolę odgrywały organizacje paramilitarne, które stanowiły społeczne zaplecze dla aparatu władzy i organów przymusu. Do ich wsparcia można było się odwołać w sytuacjach kryzysowych, jak choćby w czasie społecznych protestów, np. w 1968 roku czy po 13 XII 1981 roku. Najbardziej rozbudowane struktury posiadała Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej (ORMO). W 1952 roku zrzeszała w powiecie tucholskim 256 osób, z czego 113 należało do PZPR, 13 do ZSL, 10 do ZMP. W 1973 roku liczba członków w powiecie wzrosła do 690. Koła ORMO istniały w 23 jednostkach. Na terenie miasta organizacja skupiała 192 członków w sześciu organizacjach zakładowych²⁵⁵. W 1980 roku w mieście i gminie istniało 21 jednostek, w tym siedem terenowych (Kiełpin, Raciąż, Legbąd), jednostki przy obwodzie Samorządu Mieszkańców nr 1, 2, 3, 4, cztery jednostki specjalistyczne przy PKP, ds. nieletnich, ochrony wód i środowiska, spraw ruchu drogowego, 10 jednostek zakładowych (POM, GS, OBM, Zakład Handlu, PGR, ZPOW, SKR, WUSP, Zakład Zmechanizowanego Obrachunku, Zakład Przemysłu Drzewnego). Łącznie do ORMO należało 307 osób, ale tylko ok. 100 było aktywnych²⁵⁶.

²⁵⁴ APB, KMG PZPR, sygn. 129/I/2: Protokół z II Konferencji Sprawozdawczo-Wyborczej w Tucholi z 18 XI 1977; tamże, sygn. 129/II/7: Protokół nr 3/81 z 14 V 1981; tamże, sygn. 129/IV/17: Protokoły Egzekutywy za 1983 r.

²⁵⁵ APB, UMT, sygn. 1: Protokół z posiedzenia Komisji Ładu i Porządku Publicznego z 12 I 1974.

²⁵⁶ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/16: Protokół z 10 VIII 1981.

Organizacja zaczęła borykać się z poważnymi problemami po 1980 roku. Malala aktywność członków, występowały niedobry umundurowania, załamywał się system szkoleń. Po zawieszeniu stanu wojennego przystąpiono do aktywizacji działalności. W 1983 roku uruchomiono sekcję strzelecką i Grupy Honorowych Ormowców. Liczba członków zmniejszyła się z 340 w 1980 roku (22 jednostki) do 267 (19) w 1983 roku²⁵⁷.

Po wyzwoleniu powstało Towarzystwo Przyjaciół Żołnierza. Po kilku latach w jego skład weszło także Towarzystwo Przyjaciół ORMO i Towarzystwo Krótkofalowców. Konsekwencją fuzji organizacyjnej było utworzenie nowej organizacji: Ligi Obrony Kraju (LOK). W siedzibie przy placu Wolności prowadzono pracę z przedpoborowymi, organizowano szkolenia strzeleckie i kursy łączności. W latach 50. działał Radio-Klub. Od 1962 roku poszerzono zakres działalności LOK. Zorganizowano Ośrodek Szkolenia Kierowców i Przynależenia Obronno-Politechnicznego. Nowa siedziba znalazła się przy ulicy Ogrodowej. Pozyskano do nauki jazdy pierwsze samochody i motocykle. LOK włączała się w organizację Dni Borów Tucholskich, współpracowała ze szkołami (zajęcia modelarskie, wykłady), ZBoWiD-em, Pomorskim Okręgiem Wojskowym. Funkcję prezesa pełnił w tym okresie Jerzy Lewandowski²⁵⁸. Przy LOK działał Klub Oficerów Rezerwy. W 1983 roku miał jedno koło z 66 członkami. Byli to w większości (60-70%) oficerowie rezerwy z miasta i gminy Tuchola oraz gmin Cekcyn i Lubiewo²⁵⁹. Ścisłe powiązaną działalność z wojskiem prowadziła na terenie Tucholi Obrona Cywilna (OC). W 1982 roku Terenowa Komenda OC liczyła 14 osób. Na jej czele stał por. G. Siuda. Do szeregów OC włączono 464 osoby pracujące w 10 służbach: obserwacji wybuchów jądrowych, łączności i alarmowania, medyczno-sanitarnej, ppoż, porządkowo-ochronnej, ratownictwa technicznego, odkażania i dezaktywacji, służby schronowej, opieki społecznej oraz weterynaryjnej²⁶⁰.

²⁵⁷ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/20: Realizacja uchwał Egzekutywy KMG PZPR z 11 V-20 VI 1983, dotyczących działalności organizacji społecznych – materiał na posiedzenie Egzekutywy w dniu 22 X 1984; tamże, sygn. 129/IV/16: Protokół z 23 V 1983; tamże, sygn. 129/IV/17: Protokoły Egzekutywy za 1983.

²⁵⁸ APB, KMG PZPR, sygn. 29/IV/20: Realizacja uchwał Egzekutywy KMG PZPR z 11 V-20 VI 1983 dotyczących działalności organizacji społecznych – materiał na posiedzenie Egzekutywy w dniu 22 X 1984; tamże, sygn. 129/IV/17: Protokoły Egzekutywy za 1983.

²⁵⁹ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/20; tamże, sygn. 129/IV/16: Protokół z 23 V 1983.

²⁶⁰ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/14: Protokół z 4 X 1982.

Epizodem w historii Tucholi był lokalny oddział Ligi Morskiej, który zaprzestał działalności w 1948 roku²⁶¹.

Po wojnie, jako jedne z pierwszych, pojawiły się organizacje kombatanckie. Można wśród nich wymienić Związek Inwalidów Wojennych RP, który powstał w kwietniu 1945 roku w Tucholi. W 1948 roku grupował 444 członków, a jego pierwszym prezesem był Józef Gierczyk. Utworzono także Polski Związek byłych Więźniów Politycznych. W 1947 roku liczył 72 członków. Pod jego opieką znajdowało się 68 osób dorosłych i 215 sierot²⁶². W wyniku połączenia kilkunastu organizacji kombatanckich, we wrześniu 1949 roku utworzono w Polsce Związek Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD). W tym samym roku zawiązane koło tej organizacji w Tucholi liczyło 42 członków. Od 1975 roku tucholski ZBoWiD rozszerzył zasięg działania na teren gminy. W 1983 roku należało do niego 302 kombatanów²⁶³.

Ważną rolę odgrywała Ochotnicza Straż Pożarna (OSP). Jej działalność została wznowiona w marcu 1945 roku. W latach 1950-1953 komendantem OSP był Józef Lipkowski, a następnie: Waclaw Hoffman (1953-1956), Teodor Grzonkowski (1956-1958), Kazimierz Bonk (1958-1961), Kazimierz Gierchowski (1961-1971). W 1971 roku wojewoda bydgoski utworzył w Tucholi Zawodową Straż Pożarną. Objęła zasięgiem dawny powiat tucholski i część powiatu świeckiego. Działały ponadto na tym terenie dwie jednostki OSP typu S1 w Legbądzie i Raciażu oraz typu S2 we wsiach: Bładowo, Kiełpin, Rzepiczna, a także OSP w Klocku, Białej, Nadolnej Karczmie, Małym Mędromierzu i Łosinach. Przy większych przedsiębiorstwach funkcjonowały Zakładowe Straże Pożarne²⁶⁴.

Liczenie były reprezentowane organizacje kulturalno-oświatowe. Najlicniejszą było Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej (TPPR), które powstało we wrześniu 1947 roku z inicjatywy PPS i PPR. Jego koła tworzone praktycznie we wszystkich szkołach, zakładach pracy, placówkach administracji itp. W latach 1980-1982

²⁶¹ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 188.

²⁶² Tamże.

²⁶³ APB, KMG PZPR, sygn. 29/IV/20: Realizacja uchwał Egzekutywy KMG PZPR z 11 V-20 VI 1983 dotyczących działalności organizacji społecznych – materiał na posiedzenie Egzekutywy w dniu 22 X 1984; tamże, sygn. 129/IV/16: Protokół z 23 V 1983; S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 188; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 223.

²⁶⁴ APB, PPRN MiG, sygn. 3; APB, KMG PZPR, sygn. 129/II/7, 129/IV/16, 129/IV/17; APB, SPT, sygn. 54.

działalność TPPR praktycznie zamarła, dopiero w 1983 roku nastąpiło pewne ożywienie, choć na mniejszą skalę, niż miało to miejsce w poprzednich latach. Władze miejscowej PZPR poczytały za sukces to, iż tucholskiemu TPPR, jako jednemu z nielicznych w województwie, udało się przeprowadzić rejonowe eliminacje Konkursu Piosenki Radzieckiej. W tym okresie Towarzystwu przewodniczyła Renata Basta. Działo wówczas 18 kół indywidualnych (1360 członków), 26 szkolnych (560) i 23 członków zbiorowych²⁶⁵. W 1951 roku inspektor szkolny Edmund Jakubowski utworzył Towarzystwo Wiedzy Powszechnej (TWP). Początkowo organizowano głównie odczyty, kluby zainteresowań i uniwersytety powszechne. Te ostatnie tworzone przede wszystkim przy szkołach, a członkami towarzystwa byli przeważnie nauczyciele. W 1964 roku w powiecie do TWP należało 40 osób, w 1972 – 55, w 1983 – 48. Po 1975 roku koło miejskie TWP w Tucholi przemianowano na miejsko-gminne²⁶⁶.

Ograniczoną działalność w latach 40. prowadził Polski Związek Zachodni. W 1947 roku zrzeszał 70 członków²⁶⁷. Ligę Ochrony Przyrody Oddział w Tucholi założono 16 VII 1963 roku. W pierwszym zarządzie zasiedli: Roman Śliwka jako prezes, Edmund Jakubowski, Ryszard Gostański i Ambroży Milczyński. Pierwsze Koło powstało przy Prezydium PRN (28 członków), potem koło dorosłych przy Państwowym Domu Dziecka (dziewięciu), a następnie koła szkolne i młodzieżowe: w Państwowym Domu Dziecka (18), LO (100), Liceum Pedagogicznym (150), ZSZ (77), Szkole Ćwiczeń przy LP (50), Szkole Podstawowej nr 1 (100), Szkole Podstawowej nr 2 (100). Ponadto istniało ośmiu członków zbiorowych w zakładach pracy²⁶⁸. Obok TPPR i ZHP była to jedna z najliczniej reprezentowanych organizacji. W 1983 roku w mieście i gminie Tuchola działało m.in. 13 kół szkolnych i trzy zakładowe²⁶⁹.

²⁶⁵ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/16; Protokół z 23 V 1983; tamże, sygn. 29/IV/20: Protokół z 23 V 1983; tamże, sygn. 129/IV/17: Protokoły Egzekutywy za 1983.

²⁶⁶ APB, KMG PZPR, sygn. 29/IV/20: Realizacja uchwał Egzekutywy KMG PZPR z 11 V-20 VI 1983 dotyczących działalności organizacji społecznych – materiał na posiedzenie Egzekutywy w dniu 22 X 1984; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 227-228.

²⁶⁷ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 189.

²⁶⁸ APB, PPRN, sygn. 610.

²⁶⁹ APB, KMG PZPR, sygn. 29/IV/20: Realizacja uchwał Egzekutywy KMG PZPR z 11 V-20 VI 1983 dotyczących działalności organizacji społecznych – materiał na posiedzenie Egzekutywy w dniu 22 X 1984; tamże, sygn. 129/IV/17: Protokoły Egzekutywy za 1983.

Ściśle zideologizowany charakter miało utworzone w 1950 roku Koło Wolnomyślicieli. Jego działalność kontynuowało powstałe w 1957 roku Towarzystwo Szkół Świeckich i w 1969 roku Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej. W 1972 roku w powiecie jego członkami było 200 osób skupionych w 13 kołach. Najważniejsze przedsięwzięcia stanowiło organizowanie tzw. uniwersytetów, które tworzone przy szkołach²⁷⁰.

Na granicy działalności kulturalno-oświatowej i charytatywnej funkcjonowało Towarzystwo Przyjaciół Dzieci (TPD), które powstało w 1949 roku z połączenia Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci i Chłopskiego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci. Początkowo organizowało opiekę nad osieroconymi dziećmi. W latach 1953-1956 na fali walki z nauczaniem religii w szkołach propagowało tworzenie szkół świeckich. W Tucholi tego typu placówką była Szkoła Ćwiczeń przy Liceum Pedagogicznym. Kolejne sfery działalności wiązały się z zakładaniem dziecińców, półkolonii, kolonii i placów zabaw. W 1983 roku istniało w mieście i gminie 17 kół z 711 członkami²⁷¹. Podobny charakter miał Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy w Tucholi. Działał od 30 III 1977 roku. Z jednej strony zajmował się profilaktyką i edukacją, z drugiej zaś pomagał rodzinom z problemem alkoholowym. W 1982 roku było w mieście i gminie 14 kół zakładowych, siedem wiejskich, siedem kół młodzieżowego ruchu trzeźwości oraz koło ogólnomiejskie. Komitet liczył 693 członków fizycznych i 18 prawnych²⁷². Z obiema wymienionymi organizacjami na terenie miasta współpracował Polski Komitet Pomocy Społecznej (PKPS) w Tucholi. W 1983 roku zrzeszał 273 osoby. Mimo skromnych środków finansowych reagował szybko, udzielając pomocy osobom najbardziej potrzebującym²⁷³. W swojej działalności nawiązywał do utworzonego po wojnie Powiatowego Komitetu Opieki Społecznej w Tucholi, kierowanego przez Franciszka Czajkowskiego. Pod opieką PKPS pozostawały: Dom Dziecka, Dom Opieki dla Dorosłych, Kuchnia Powszechna i Przedszkole²⁷⁴. Działało także Koło Obywatelek Miasta Tucholi,

²⁷⁰ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 229-230.

²⁷¹ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/16: Protokół z 23 V 1983; tamże, sygn. 129/IV/17: Protokoły Egzekutywy za 1983; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 230.

²⁷² APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/17: Protokoły Egzekutywy za 1983; tamże, sygn. 29/IV/20: Realizacja uchwał Egzekutywy KMG PZPR z 11 V-20 VI 1983 dotyczących działalności organizacji społecznych – materiał na posiedzenie Egzekutywy w dniu 22 X 1984.

²⁷³ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/17: Protokoły Egzekutywy za 1983.

²⁷⁴ APB, SPT, sygn. 55.

które powstało w lipcu 1945 roku. Jego członkinie zapewniały opiekę nad dziećmi w ogródku jordanowskim dla matek powołanych do pracy w trakcie akcji żniwnej²⁷⁵.

Największą rolę w sferze pomocy charytatywnej, medycznej i edukacji zdrowotnej odgrywały dwie organizacje: Polski Czerwony Krzyż (PCK) i „Caritas”. PCK zajmował się organizowaniem szkoleń na temat udzielania pierwszej pomocy, współdziałał ze służbą zdrowia w zakresie doraźnej pomocy leczniczej i krwiodawstwa, prowadzono szkolenia sanitarne, pogadanki, konkursy czystości, wyświetlano filmy tematycznie związane z oświatą sanitarną, przeprowadzano kontrole sanitarne. Udzielano także pomocy społecznej osobom indywidualnym. W 1983 roku w mieście i gminie Tuchola istniały 23 koła z 1664 członkami, a w rejonie tucholskim PCK obejmował 83 koła z 5509 osobami. Przy organizacji działały trzy kluby Honorowych Dawców Krwi, 11 drużyn medyczno-sanitarnych, 80 posterunków medyczno-sanitarnych, trzy Punkty Opieki Społecznej nad chorym w domu (w Tucholi, Śliwicach, Cekcynie). Prezesem zarządu rejonowego był lekarz Robert Stępowski²⁷⁶. Po wojnie istotną rolę odgrywał działający w Tucholi Związek „Caritas”, udzielając pomocy charytatywnej, pomagając materialnie głównie ubogim i dzieciom przystępującym do I komunii. Oddział tucholski związku należał do Związku „Caritas” Diecezji Chełmińskiej w Grudziądzu. Oficjalnego zgłoszenia dokonano 9 VIII 1945 roku, choć w mieście działał już wiosną 1945 roku. Związkiem kierowali miejscowi proboszczowie. „Caritas” posiadał poza Tucholą siedem oddziałów: w Bysławiu, Lubiewie, Bysławku, Mędromierzu, Legbądzie, Śliwicach i Cekcynie²⁷⁷. Po jego zawłaszczeniu w końcu lat 40. przez władze państwowe i „zeświecczeniu”, działalność „Caritas” uległa znacznemu ograniczeniu. Aktywniejszą działalność związek zaczął prowadzić dopiero po 1956 roku. Poza wymienionymi na terenie miasta w latach 80. działało wiele organizacji ściśle wyspecjalizowanych: Koło Terenowe Polskiego Związku Niewidomych²⁷⁸, Liga Kobiet Polskich,

²⁷⁵ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 189.

²⁷⁶ APB, KMG PZPR, sygn. 29/IV/20: Realizacja uchwał Egzekutywy KMG PZPR z 11 V-20 VI 1983 dotyczących działalności organizacji społecznych – materiał na posiedzenie Egzekutywy w dniu 22 X 1984; tamże, sygn. 129/IV/17: Protokoły Egzekutywy za 1983.

²⁷⁷ APB, UWPB, sygn. 915, 916; APB, SPT, sygn. 54; APB, PPRN, sygn. 31.

²⁷⁸ APB, KMG PZPR, sygn. 29/IV/20: Realizacja uchwał Egzekutywy KMG PZPR z 11 V-20 VI 1983 dotyczących działalności organizacji społecznych – materiał na posiedzenie Egzekutywy w dniu 22 X 1984.

Miejsko-Gminna Rada Kobiet (od 1976 r.)²⁷⁹. Ta ostatnia nawiązywała do tradycji Społeczno-Obywatelskiej Ligi Kobiet istniejącej w Tucholi od 1946 roku. Liga prowadziła w Tucholi stołówkę i kawiarnię oraz kursy kroju i szycia²⁸⁰. Tuż po wojnie utworzono Towarzystwo Ogródków Działkowych „Borowianka” (w 1947 r. – 310 członków), Oddział Polskiego Związku Łowieckiego, Związek Wędkarski, Polski Związek Plantatorów Nasion w Tucholi (istniał w latach 1960-1967), Zrzeszenie Plantatorów Roślin Włóknistych w Tucholi (1958 r.), Związek Plantatorów Nasion w Tucholi (1958 r.), Powiatowe Koło Hodowców Drobiu w Tucholi (1960 r.), Powiatowe Koło Polskiego Związku Hodowców Koni w Tucholi (1958 r.), Polski Związek Hodowców Gołębi Poczтовых²⁸¹. W 1978 roku związki i zrzeszenia branżowe były reprezentowane przez organizacje: Związek Producentów Trzody Chlewnej (120 członków), Związek Hodowców Owiec (25), Związek Pszczelarzy (55), Związek Hodowców i Producentów Drobiu (14), Związek Plantatorów Roślin Okopowych (104). Związki te w 15 sekcjach wiejskich i trzech sekcjach gminnych zrzeszały 318 członków. Przy Radzie Spółdzielni Kółek Rolniczych działały cztery komisje branżowe: ds. trzody chlewnej, hodowców owiec, drobiu i plantatorów roślin²⁸².

Do przedwojennych tradycji nawiązywały nieliczne organizacje gospodarcze. W marcu 1945 roku powstało Towarzystwo Kupców Samodzielnych (prezesem był Józef Karwik) i Związek Właścicieli Domów i Realności (prezes Teofil Praśniewski)²⁸³, Stowarzyszenie Właścicieli Domów Miasta Tucholi (likwidacja 7 IV 1950 r.)²⁸⁴, Koło Terenowe Zrzeszenia Przemysłu Gastronomicznego w Tucholi²⁸⁵. Wieloletnią tradycję miały w Tucholi cechy. Po wojnie odrodziły się cechy: szewski, stolarski, kowalski, krawiecki. W 1945 roku należały do Powiatowego Związku Cechów²⁸⁶. Po licznych zmianach w Tucholi działał Cech Rzemiosł Różnych (szerzej podrozd. 3).

²⁷⁹ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/2: Protokół z 14 II 1976.

²⁸⁰ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 189.

²⁸¹ APB, PPRN, sygn. 610.

²⁸² APB, KMG PZPR, sygn. 129/II/4: Protokół z posiedzenia Plenum KM PZPR w Tucholi nr 10/81 z 11 XII 1978.

²⁸³ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 188-189.

²⁸⁴ APB, SPT, sygn. 51.

²⁸⁵ APB, SPT, sygn. 121.

²⁸⁶ W. Kozłowski, *Rzemiosło...*, s. 127.

Ożywioną działalność wykazywał samorząd rolniczy w gminie Tuchola. W 1984 roku był reprezentowany przez Kółka Rolnicze (osiem jednostek ze 198 członkami) i Koła Gospodyń Wiejskich (11 z 752), które działały w Tucholi, Małej Komorzy (tylko Kółko Rolnicze), Legbądzie, Kiełpinie, Bładowie, Raciążu, Łosinach i Rzepicznej²⁸⁷. Tradycje samorządu rolniczego sięgały 1945 roku. Powiatowy Związek Samopomocy Chłopskiej w Tucholi, powstały 20 IX 1945 roku, założył nauczyciel ze Śliwic – Wincenty Nalikowski. Biuro związku mieściło się w Tucholi przy ulicy Chojnickiej. Został zlikwidowany w 1957 roku. Jego zadania przejęły reaktywowane w końcu 1956 roku Kółka Rolnicze²⁸⁸. Powiatowy Związek Kółek i Organizacji Rolniczych w Tucholi powstał w 1957 roku. W 1960 roku zrzeszał 51 kółek (1472 członków), w 1974 – 64 (2545)²⁸⁹.

Na terenach wiejskich od maja 1945 roku działał Związek Samopomocy Chłopskiej. W Tucholi 27 V 1945 roku odbyło się zebranie organizacyjne władz powiatowych związku, podczas którego powołano Powiatową Spółdzielnię „Samopomocy Chłopskiej”. W 1948 roku Powiatowa Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa została przemianowana na Powiatowy Związek Gminnych Spółdzielni „Samopomocy Chłopskiej” w Tucholi²⁹⁰. W mieście działały także Koła Gospodyń Wiejskich²⁹¹ i Koła Spółdzielczyń; te ostatnie we wszystkich zakładach spółdzielczych, a ich ciałem koordynującym był Powiatowy Wydział Spółdzielczy²⁹². Na osiedlach mieszkaniowych zakładano komitety blokowe. Było ich w Tucholi dziewięć. W 1973 roku zastąpiło je pięć komitetów obwodowych oraz komitety osiedlowe²⁹³.

Zauważalną rolę w życiu społeczno-zawodowym odgrywały także związki zawodowe. Powstawały w Tucholi od marca 1945 roku. Jako pierwszy założono Związek Zawodowy Pracowników Państwowych i Samorządowych. W tym samym okresie powstał Związek Nauczycielstwa Polskiego. Z inicjatywy obu utworzono Spółdzielnię Związkową. W sierpniu 1945 roku zreorganizowano Związek Zawodowy Pracowników Państwowych i Samorządowych. Wyłoniono z niego

²⁸⁷ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/20.

²⁸⁸ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 37-38.

²⁸⁹ Tamże, s. 38-41.

²⁹⁰ S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 187-188.

²⁹¹ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/2; Protokół z 14 II 1976.

²⁹² Tamże.

²⁹³ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 221.

sześć nowych organizacji związkowych: Związek Zawodowy Robotników i Pracowników Leśnych, Związek Zawodowy Pracowników Poczтовых, Związek Zawodowy Pracowników Skarbowych, Związek Zawodowy Pracowników Samorządowych, Związek Zawodowy Pracowników Administracji Publicznej, Związek Zawodowy Pracowników Spółdzielczych. Związki te wspólnie z ZNP utworzyły Tymczasową Powiatową Radę Związków Zawodowych oraz założyły Związkową Spółdzielnię Spożywców. W 1946 roku do Powiatowej Rady Związków Zawodowych w Tucholi dołączyły: Związek Zawodowy Pracowników Rolnych, Związek Zawodowy Pracowników Sądowych, Związek Zawodowy Pracowników PKP, Związek Zawodowy Pracowników Przedsiębiorstw Techniki i Mechanizacji Rolnictwa. Związki te w drugiej połowie 1946 roku zrzeszały ponad 1700 członków. Zgodnie z ustawą o związkach zawodowych z 1 VII 1949 roku powstała trzystopniowa struktura organizacyjna Zrzeszenia Związków Zawodowych. W Tucholi istniał, poza związkami w zakładach pracy, szczebel Powiatowy Komisji Związków Zawodowych²⁹⁴. Stan ten przetrwał aż do 1980 roku, kiedy doszło do utworzenia Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność” na bazie istniejących organizacji związkowych, w których nastąpiła secesja części członków. Pierwsze komórki nowych związków pojawiły się latem 1980 roku. Tym samym nastąpił podział na tzw. związki branżowe i „Solidarność”. Powstawały także związki autonomiczne, np. w tucholskim oddziale NBP. Związki zakładowej „Solidarności” utworzyły Międzyzakładową Komisję Związkową NSZZ z siedzibą w POM-ie. W styczniu 1981 roku związki branżowe powołały Komisję Porozumiewawczą Związków Branżowych²⁹⁵.

W niektórych zakładach związki branżowe praktycznie przestały istnieć, np. w Zakładzie Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego na 290 pracowników aż 240 należało do „Solidarności”. W jej szeregach wstępowali także niektórzy dyrektorzy przedsiębiorstw. Jedni decydowali się z powodów ideowych, drudzy kierowali się naśladownictwem, a jeszcze inni dlatego, że do związku zapisali się wszyscy pracownicy (przypadek Józefa Stachowicza, Jerzego Wegnera i Stefana Zwiefki). Po likwidacji „Solidarności” władze partii uznały ich argumentację

²⁹⁴ APB, SPT, sygn. 283; S. Błażejowski, *Wyzwolenie...*, s. 186-187; APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/2: Protokół z 14 II 1976.

²⁹⁵ APB, KMG PZPR, sygn. 129/II/7.

Ankietywane dotychczasowe propozycje Komisji budzą pewien niepokój mimo ogólnej prawidłowości. Np. Zakładowa Komisja przy 1000 członków zatrudniając statowo 3 działaczy nie będzie w stanie wypłacać przewidywanych wynagrodzeń 12-10.000 zł, gdyż roczne składki wynosić będą ok. 600.000 zł. a po odprowadzeniu 30 % na rzecz MKZ pozostanie 420.000 zł. Wynagrodzenia 3 x 11.000 x 12 = 396.000 zł pochłaniają praktycznie wszystko i nie ma środków na zasiłki statutowe i jakąkolwiek inną działalność.

Zasiłki statutowe
Zasiłki w proponowanych wysokościach wymagają przeznaczenia /z losowymi/ statystycznie ok. 45-20 % sumy składek i pozycja ta musi być zabezpieczona.
Przebieganie zasiłki z tytułu urodzeń pobiera 3 % członków rocznie i tyleż wypłaca się zasiłków z tytułu zgonu członka rodziny.

~~Ważne!~~ Obowiązują uchwalone jednolite wysokości zasiłków - niezależnie jakie zasiłki proponuje odpowiedni Zw. Branżowy.

Niezależny Samorządny Związek Zawodowy
„SOLIDARNOŚĆ”
Międzyzakładowy Komitet Zastępczyni
w Bydgoszczy
Oddział w Tucholi
ul. Pocztowa 7 - telefon 336

Ryc. 21. Odcisk pieczęci tucholskiej „Solidarności” – 1981 r.
(ze zbiorów prywatnych)

Tuchola, dn. 6.02.81r.

DO MKZ RUCHEŁA - podjęty apel Wałęsa

Koleżny z Komisją Rozliczeń w Wielkim Brniej spotykać serwowo,
otrzymaj tam. Komisja Rozliczeń wyjechała do Warszawy.
Nie ma się nowych apelów. Jeśli
Jeśli jedziecie do stada siłowego na Wielki 3 przedmiotem dyskusji
niecierpić opinii stajcie sympozycje solidarnościowe bez
nowych apelów, stacjonari tylko słowny opór.
Ważni unikniemy przeważają każdy MKZ ma dostatek osobisto
potwierdzić Wałęsę poleć telefonizację.

Lech Wałęsa

Ryc. 22. Oryginalna ulotka z 1981 r.
(ze zbiorów prywatnych)

za „banalną a w pewnym stopniu nawet śmieszna”. Część z nich usunięto z partii i piastowanych stanowisk, innym udzielono kar partyjnych i skierowano na przeszkolenia polityczne. Ze wszystkimi przeprowadzono rozmowy weryfikacyjne²⁹⁶. Po złagodzeniu stanu wojennego i delegalizacji „Solidarności” związki zawodowe zaczęły się odradzać w latach 1982-1983. Ich tworzeniu sprzyjało wyłonienie przez działaczy PZPR tzw. grupy inicjatywnej, której członkowie zaczęli nakłaniać pracowników do zrzeszania się w nowych związkach. Członkostwa unikali jednak działacze byłej „Solidarności”. Jako pierwsi w Tucholi związek założyli pracownicy Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” (3 XI 1982 r.), kolejne powstały w PGR, Zbiorczej Szkole Gminnej, „Społem”, WPT „Brda” i ZPD (grudzień 1982 i styczeń 1983 r.). W pozostałych zakładach początkowo brakowało chętnych²⁹⁷.

D. Sport i turystyka

Po zakończeniu wojny w Tucholi sport i turystyka zaczęły odgrywać coraz większą rolę w życiu społecznym. Wzrost zainteresowania tymi dziedzinami wynikał nie tylko z pojawienia się większej świadomości tzw. zdrowego trybu życia oraz cywilizacyjnych zmian wpływających na rytm życia (czas wolny, okresy wakacji letnich i zimowych, urlopy pracownicze itd.), lecz także z polityki nowych władz. Państwo, zgodnie z zasadami centralizacji, dążyło do roztoczenia kontroli nad ludnością chcącą wypoczywać, tworzyło zatem sieć placówek wypoczynkowych. Jednocześnie przy okazji rozbudowy sieci instytucji sportowych i turystycznych zwracano uwagę na odpowiednią oprawę propagandową. W powojennej Polsce sport zaczął odgrywać coraz większą rolę, turystyka zaś, praktycznie aż do końca lat 60., była dostępna dla stosunkowo nielicznej grupy społeczeństwa. Dopiero w latach 70., wraz z przejściem władzy przez Edwarda Gierka, nastąpił prawdziwy rozkwit turystyki i wypoczynku. Nie inaczej było w Tucholi i okolicach, gdzie dopiero od drugiej połowy lat 60. możemy mówić o wyraźnym wzroście znaczenia turystyki i sportu w życiu społecznym i gospodarczym.

²⁹⁶ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/14: Zestawienie rozmów przeprowadzonych z kierownikami zakładów w styczniu 1982 r.

²⁹⁷ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/15: Sprawozdania za okres 10 I-11 V 1983.

W latach 40. chyba jedyną instytucją, jaka w niewielkim stopniu wykorzystywała zalety turystyczne, było tucholskie harcerstwo, które organizowało obozy harcerskie, spływy kajakowe i turystykę pieszą. Korzystano ze stacji wodnej w Rudzkim Moście. W 1947 roku dołączyły także pierwsze kluby sportowe, jakie powstały w Tucholi: Harcerski Klub Sportowy, Milicyjny Klub Sportowy „Bór”, ORMO Klub Sportowy Tuchola²⁹⁸. Ich żywot był jednak krótkotrwały. Przestały istnieć w pierwszej połowie lat 50.

Jedną z najważniejszych instytucji propagujących turystykę i sport było Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze (PTTK). Jego oddział powstał w Tucholi w 1954 roku. W 1956 roku zrzeszał 53 członków. Zmiany polityczne wpłynęły na stopniowe ograniczanie działalności, które sprowadzało się do organizowania w ciągu roku kilku pieszych wycieczek i spływów kajakowych. Członkowie PTTK zainteresowani sportami wodnymi zaczęli przechodzić do Klubu Sportowego „Tucholanka”, który dysponował przystanią i sprzętem. W latach 1958-1959 działalność oddziału PTTK praktycznie zamarła. Formalnie został reaktywowany 20 II 1960 roku, jednak i w tym przypadku działalność była ograniczona, co doprowadziło w 1961 roku do likwidacji oddziału. Powołany został na nowo 11-12 V 1968 roku, a prezesem wybrano Romualda Giemzę (pełnił funkcję do 1976 r.). W 1976 roku oddział PTTK w Tucholi zrzeszał około 50 członków. Lata 70. i 80. przyniosły wzrost jego aktywności. Organizacji przywrócono charakter placówki zajmującej się turystyką kwalifikowaną (piechurzy, kolarze, kajakarze, turystyka motorowa, żeglarstwo itd.). Znaczne zasługi na tym polu położył wieloletni prezes (1976-1988) Marian Kozłowski. W 1979 roku oddział liczył 133 członków. Podczas zjazdu w 1981 roku przyjęto nazwę „Oddział Borowiacki PTTK”. Rosła liczba członków. W 1981 roku było ich 380 w dziewięciu jednostkach (koło terenowe, dwa koła zakładowe, koło seniora, pięć klubów szkolnych SKKT), w 1984 roku – 725. Obok imprez lokalnych zaczęto organizować cykliczne imprezy ogólnopolskie, np. Wielodyscyplinowy Zlot Turystyczny „Noce w Borach”, „Zlot Obrzędowy” (promujące w każdym roku inną imprezę, np. majówkę, Noc Kupały), oraz regionalne: „Zimowy Spływ Kajakowy Brdą – KRA”, Rajd pieszo-rowerowy „Powitanie wiosny”, rajdy piesze „Szwajcaria

²⁹⁸ APB, SPT, sygn. 54.

bez paszportu”, rajdy na orientację „RUDA”. W latach 1981-1983 zorganizowano ok. 200 imprez, w których uczestniczyło ok. 3500 osób. W 1982 roku podjęto decyzję o kontynuowaniu starań o utworzenie Tucholskiego Parku Krajobrazowego. Zakończyły się one sukcesem w drugiej połowie lat 80.²⁹⁹

W 1962 roku utworzono Powiatowy Ośrodek Sportu, Turystyki i Wypoczynku. Pierwsze lata jego działalności były skromne. Przejęto niezagospodarowaną plażę nad jeziorem Głębocezek. Rok później wybudowano pawilon noclegowy z 20 miejscami. W 1965 roku udośćniono ośrodek campingowy w Rudzkim Moście z 20 domkami. W Tucholi przystąpiono do rozbudowy boiska. Po jego zakończeniu zagospodarowano na cele noclegowe pawilon z 50 miejscami. Tym samym przybył jeszcze jeden hotel. Pierwszy dysponował zaledwie 26 miejscami noclegowymi. W okresie wakacyjnym w Tucholi organizowano szkolne schroniska turystyczne³⁰⁰.

Od połowy lat 60. poza PTTK własne zaplecze wypoczynkowe i turystyczne zaczęły organizować w okolicach Tucholi (Bysław, Cekcyn, Raciąż, Śliwice, Teolog, Rudzki Most, Okoniny Nadjeziorne) różne instytucje państwowe i zakłady pracy. Od 1977 roku Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Turystyczne „Brda” w Bydgoszczy uruchomiło w Tucholi swoją ekspozyturę. Placówka zajmowała się w szerokim rozumieniu upowszechnianiem walorów Borów Tucholskich. Prowadziło także Biuro Turystyki i Zakwaterowań. Działalność ta wiązała się z opracowaniem w 1977 roku „Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Bydgoskiego”. Wyznaczono w nim Tucholi rolę rejonowej miejscowości „rozrządowo-zaopatrzeniowej” wobec okolicznych miejscowości turystycznych i wypoczynkowych oraz wsi letniskowych³⁰¹.

Po wojnie pierwszym klubem sportowym w Tucholi był założony wiosną 1945 roku przez Kazimierza Liberego Harcerski Klub Sportowy. Był kołem jednosekcyjnym – jego członkowie grali w piłkę nożną. Funkcjonował w latach 1945-1947. W tym samym czasie pracownicy MO założyli Związek Sportowy „Bór”, który z czasem nazwano

²⁹⁹ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/14; tamże, sygn. 129/IV/17; tamże, sygn. 129/IV/20; J. Umiński, *Turystyka w Borach Tucholskich*, w: *Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Borów Tucholskich. Stan i potrzeby badawcze*, red. W. Jastrzębski i J. Woźny, Bydgoszcz-Tuchola 2005, s. 195-199.

³⁰⁰ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 142-147.

³⁰¹ J. Umiński, *Turystyka...*, s. 195-198, 201.

„Gwardia”. Uprawiano boks, szermierkę i piłkę nożną. Do 1954 roku istniało także Koło Sportowe „Ogniwo”, w którym grupowali się członkowie tucholskiego ORMO. W 1950 roku liczyło 100 osób, w tym 32 kobiety. Działały sekcje: piłki nożnej, piłki siatkowej, tenisa stołowego, lekkiej atletyki i motocyklowa. W pierwszej połowie lat 50. działacze „Samopomocy Chłopskiej” utworzyli Klub Sportowy „Sparta”. Istniały sekcje: piłki nożnej, sportu motorowego, luźne grupy lekkoatletów. Jedynym miejscem, gdzie aktywność sportowa przybierała masowy charakter, były szkoły i Szkolne Związki Sportowe, a we wsiach – Ludowe Zespoły Sportowe. Działalność rekreacyjną organizowały dla osób dorosłych Towarzystwa Krzewienia Kultury Fizycznej. Zgodnie z wymogami centralizmu organem planowania, organizacji i sportu były od 1950 roku Powiatowe Komitety Kultury Fizycznej. W 1960 roku zastąpił je Powiatowy Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki. Jego kierownikiem został Jan Jałoszyński.

Ryc. 23. Stadion miejski po remoncie
(z: Tuchola uczestnikiem konkursu...)

Od 1948 roku także Powiatowa Komenda Powszechnej Organizacji „Służba Polsce”, mająca w Tucholi siedzibę przy ulicy Świeckiej 61, współorganizowała wiele imprez sportowych³⁰².

³⁰² APB, SPT, sygn. 54; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 147-149.

Jedną z prężniej rozwijających się drużyn sportowych drugiej połowy lat 50. było Koło LZS w Tucholi. Powstało ono w listopadzie 1955 roku. Przewodniczącym koła został Kazimierz Libera. Miejscowi działacze dostrzegli możliwości przekształcenia LZS w klub sportowy. Podczas zgromadzenia członków nadano mu nazwę Ludowy Klub Sportowy „Tucholanka”. Przy pomocy ówczesnego Inspektoratu PGR w Tucholi wyremontowano i wyposażono lokal klubowy, który znajdował się w pomieszczeniach po internacie przy placu Wolności 18. Obok istniejących wcześniej sekcji: piłki siatkowej, motocyklowej, tenisa stołowego, szachów, turystycznej, utworzono nowe: brydżową i artystyczną. Z tej ostatniej w październiku 1959 roku wyrósł kabaret „Zajaczek”. W 1960 roku z funkcji prezesa zrezygnował Kazimierz Libera. Zastąpił go Józef Sporny (do 1964 r.). Klub zrzeszał 153 osoby w 10 sekcjach. W 1964 roku nastąpiło przeniesienie lokalu klubowego do pomieszczeń po zlikwidowanym Herbabolu przy placu Wolności. Po Józefie Spornym przez kilka miesięcy klubem kierował Michał Borocho, a od 1965 do 1968 roku Władysław Grochowski. W tym okresie reaktywowano sekcję motorową, stworzono sekcję piłki nożnej i piłki siatkowej. Zwłaszcza ta ostatnia dyscyplina cieszyła się w Tucholi dużym powodzeniem³⁰³. W 1968 roku prezesem został Henryk Krzywański. Rok później zmieniono nazwę na Międzyzakładowy Klub Sportowy „Tucholanka”, pozostając w zrzeszeniu LZS. W 1972 roku prezesem wybrano Eligiusza Frycę. W 1974 roku klub zrzeszał 320 zawodników. Koniec lat 70. i lata 80. przyniosły pogorszenie sytuacji materialnej klubu i zmianę nazwy na Miejski Ludowy Klub Sportowy „Tucholanka”. Funkcję prezesa pełnił Dariusz Paul. W 1983 roku klub liczył 192 członków z sekcjami: piłki nożnej (70), siatkowej (53), lekkoatletyczną (68). Rok wcześniej trenowały 273 osoby. Pracowało pięciu trenerów i ośmiu instruktorów³⁰⁴. W latach 70. prężnie rozwinął działalność Ludowy Związek Sportowy w Tucholi, który grupował dziewięć kół (Mały Mędromierz, Bładowo, Białowieża, Raciąż, Wielka Komorza, Kiełpin, przy SP Raciąż, SP Legbąd i w Technikum Leśnym w Tucholi). Zrzeszał 330 członków, w tym 100 kobiet³⁰⁵.

³⁰³ Szerzej: L. Chylewski, *Z historii tucholskiej siatkówki*, „Zapiski Tucholskie” 2006, nr 2, s. 103-116.

³⁰⁴ APB. KMG PZPR, sygn. 129/IV/15; tamże, sygn. 129/IV/20; tamże, sygn. 129/IV/14; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 150-152.

³⁰⁵ APB. KMG PZPR, sygn. 129/IV/2: Protokół z egzekutywy z 19 I 1975.

Równie prężną działalnością mógł pochwalić się Szkolny Związek Sportowy³⁰⁶. W Tucholi miał swoją siedzibę Ludowy Klub Turystyczny przy PGR Tuchola. Jego przewodniczącym był Leon Szwemin. Zorganizowany był w sekcjach: motocyklowej, motokrosowej, biathlonowej, rajdów obserwacyjnych i samochodowych. Liczył 63 członków, w tym siedem kobiet³⁰⁷. W 1982 roku zorganizowano Klub Żeglarski przy Zespole Szkół Drzewnych³⁰⁸.

E. Życie kulturalne

Życie kulturalne w Tucholi po II wojnie światowej rozwijało się w sposób typowy dla większości niewielkich miast województwa pomorskiego (bydgoskiego). Obok odgórnie narzuconych przez ustrój społeczno-politycznych wzorców kulturowych, własnym życiem rozwijała się kultura lokalna. Z kulturą tzw. wyższą miejscowa ludność zaczęła szerzej stykać się w latach 60. i 70. za sprawą odwiedzających miasto grup teatralnych i zespołów artystycznych. Potrzeby w tym zakresie zaspokajały występy objazdowe Teatru Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu, Teatru Polskiego w Bydgoszczy, Państwowego Teatru Lalki i Aktora „Baj Pomorski” z Torunia oraz Wojskowej Agencji Imprez Estradowych w Bydgoszczy. Większość stanowiły imprezy rozrywkowe. W latach 40. i 50., poza kościołem, szkołami, domem kultury, kinami, bibliotekami i kilkoma organizacjami społecznymi, Ośrodkiem Praktyczna Pani i Świetlicą Spółdzielni Mieszkaniowej, nie działały ośrodki tworzące kulturę i oświatę. Zakłady pracy traktowały tego typu działalność jako zbędną lub podejmowały ją niejako przy okazji. Ograniczano się do organizowania zabaw zakładowych, wycieczek autokarowych, kupowano bilety na imprezy estradowe, teatralne, finansowano koszty choinki noworocznej dla dzieci, urządzano akademie³⁰⁹.

Ważnym wydarzeniem było uruchomienie w Białych Błotach nad jeziorem Spierewnik od lat 60. Stacji Archeologicznej Uniwersytetu Łódzkiego. Prowadzi ona do dziś badania archeologiczne na terenie Borów Tucholskich. W ten sposób udało się kompleksowo

³⁰⁶ APB. KMG PZPR, sygn. 129/IV/14: Protokół z 22 III 1982.

³⁰⁷ APB. KMG PZPR, sygn. 129/IV/16; tamże, sygn. 129/IV/17: Protokół z 23 V 1983.

³⁰⁸ APB. KMG PZPR, sygn. 129/IV/14: Protokół z 22 III 1982.

³⁰⁹ APB, PRN MiG, sygn. 14.

przebadać średniowieczne grodzisko w Raciażu. Podobne prace, ale o charakterze sondażowym, przeprowadzono na grodziskach w Gostycynie i Obrowie³¹⁰.

Dzięki lokalnym działaczom uruchomiono Borowiackie Towarzystwo Kultury. Powstało ono 18 VI 1963 roku jako oddział powiatowy Kujawsko-Pomorskiego Towarzystwa Kulturalnego. Pierwszym prezesem został Zenon Kotwica. Towarzystwo podjęło działania na rzecz muzycznego kształcenia młodzieży. Starania te zakończyły się uruchomieniem społecznego Ogniska Artystycznego, którym kierował Kazimierz Nowak. Opiekę roztoczono także nad zespołem „Borowiacy”. Nazwę Borowiackie Towarzystwo Kultury (BTK) przyjęło we wrześniu 1966 roku. Zmiana nazwy wiązała się z przeformowaniem celów działalności. Nowy prezes Ryszard Żółkiewicz zapoczątkował proces dokumentowania, odkrywania i upowszechniania kultury Borów Tucholskich. Z czasem zaczęto promować miejscowych twórców profesjonalnych i ludowych oraz odwoływać się do regionalnej świadomości, którą w pierwszych dwóch dziesięcioleciach PRL-u przytłumiono. Działalność tę kontynuowali i twórczo wzbogacali kolejni prezesi: Władysław Grochowski (1971-1973), Józef Basta (1973-1981), Zenon Korytowski (1981-1986), Józef Sporny (od 1986 r.). Z czasem coraz większą rolę zaczęto zwracać na edukację regionalną lokalnej społeczności. Jednak dopiero w nowej rzeczywistości lat 90. wartości regionalne zostały w pełni docenione. BTK roztacza opiekę nad klubami haftu artystycznego, które promują haft kaszubski szkoły borowiackiej i szkoły tucholskiej. Członkowie współpracują z Towarzystwem Kulturalnym z Olching oraz Muzeum Etnograficznym w Toruniu. Ważną rolę od lat 60. odgrywa wydawanie lokalnych periodyków, na łamach których popularyzuje się tradycję, historię i kulturę regionu. Początkowo ukazywał się periodyk „Tucholanin”. Był to biuletyn informacyjny, w którym publikowano wyniki badań, przyczynki historyczne oraz różnorodne teksty o problematyce społecznej. Pierwszy numer ukazał się we wrześniu 1969 roku w nakładzie 100 egzemplarzy. Kolejne wydano w czerwcu 1972 roku, styczniu i lipcu 1973 roku. W latach 1974-1977 przybrał charakter rocznika z podtytułem „Zeszyty Społeczno-Kulturalne Borowiackiego Towarzystwa Kultury”. Jego nakład wahał się od 100 do 150 egzemplarzy. Wydawanie periodyka zawieszono w kolejnych

³¹⁰ J. Umiński, *Turystyka...*, s. 205.

latach. Tytuł ponownie zaczęto wydawać od 1982 roku z podtytułem „Wydanie okolicznościowe Borowiackiego Towarzystwa Kultury”. Od tej chwili „Tucholanin” ukazywał się nieregularnie, a jego nakład wzrósł do 1000 egzemplarzy. Na łamach „Tucholanina” podejmowano lokalną problematykę historyczną oraz społeczno-kulturalną. W skład zespołu redakcyjnego wchodził: Józef Sporny, Jadwiga Jędrys, Zenon Korytowski, Waław Kozłowski, Kazimierz Ostrowski, Roman Senski i Jerzy Szwankowski. Z inicjatywy BTK pojawiły się także „Zeszyty Borowiackiego Towarzystwa Kultury”. BTK już w latach 70. podjęło inicjatywę opracowania monografii Tucholi. W 1976 roku rozpoczęło działania na rzecz zorganizowania Muzeum Borów Tucholskich, które pierwotnie miało mieć charakter ekologiczny³¹¹. Inicjatywa borowiacka spowodowała, że mieszkańcy Tucholi w wyniku własnych zabiegów w ciągu 30 lat stworzyli oryginalne przedsięwzięcie, które w pełni przyczyniło się do pojawienia się miejscowej kultury (tzw. wyższej) i załączka prowadzącego regionalne badania naukowe.

Ważnym segmentem kultury pozostawało życie muzyczne. Zespoły folklorystyczne „Borowiak”, „Borowiacy” i „Młodzi Borowiacy” odwołują się do ludowych tradycji muzycznych zarówno miejscowych, jak i kaszubskich. Harcerski Zespół Pieśni i Tańca „Borowiacy” utworzono w 1963 roku przy Liceum Ogólnokształcącym. Niebawem przy Liceum Pedagogicznym powołano orkiestrę symfoniczną. Kolejna orkiestra (dęta) powstała w 1966 roku przy Technikum Leśnym, a później także zespół sygnalistów myśliwskich z inicjatywy Czesława Sielickiego. Muzyka artystyczna była reprezentowana przez kilka zespołów. Jako pierwszy w powojennej Tucholi powstał półprofesjonalny zespół muzyczny „Borowiak”, który miał charakter niewielkiej orkiestry symfonicznej. Utworzono go przy oddziale tucholskim ZNP³¹². W 1946 roku odrodziło się istniejące przed wojną Towarzystwo Śpiewacze „Moniuszko”. Chórem, który przy nim istniał, kierował Alfons Warczak. Presja administracyjna niebawem zmusiła członków towarzystwa i chóru do zaprzestania wszelkiej aktywności. W 1955 roku powstały dwa chóry mieszane przy PZGS

³¹¹ APB, PPRN, sygn. 2; M. Ollick, *Borowiackie Towarzystwo Kultury – mecenas i propagator kultury w regionie*, w: *Dziedzictwo kulturowe...*, s. 209-212; *Kalendarz Tucholski 1987*, Tuchola 1986, s. 143-144, 148, 152.

³¹² A. Kłaput-Wisniewska, *Kultura muzyczna Borów Tucholskich – stan opracowania, perspektywy*, w: *Dziedzictwo kulturowe...*, s. 184-188.

„Samopomoc Chłopska” i PSS „Społem”. Pierwszym kierował Alfred Koniarski, drugim Józef Sporny. Uczestniczyły one praktycznie we wszystkich imprezach na terenie miasta i powiatu. Istotą rolę zaczęły odgrywać także chóry szkolne, np. zespół chórny działający w latach 1946-1952 w Liceum Pedagogicznym. Kierował nim Bernard Ostrowski, a następnie Alfred Koniarski. W 1953 roku przy Powiatowym Domu Kultury utworzono żeński tercet wokalny. W 1957 roku w Liceum Pedagogicznym Alfred Koniarski założył orkiestrę symfoniczną. W 1960 roku z inicjatywy Czesława Jethona utworzono 13-osobową orkiestrę dętą, która dała początek orkiestrze dętej Technikum Leśnego. Kierowali nią po Czesławie Jethonie, Ewald Voigt, Alfred Koniarski, Zbigniew Samplawski, Wiesław Wlekliński, Mirosław Pałczyński. W 1982 roku zespół wokalny „Alababki+1” Józefa Skotarczaka działa przy Klubie Seniora³¹³.

Zespół muzyczny „Borowiak” powstał w 1946 roku przy Oddziale Związku Nauczycielstwa Polskiego z inicjatywy Stanisława Balewskiego i Alfonsa Warczaka. Środki na jego działalność w pierwszym okresie wyłożył kupiec Faustmann. Pierwszym dyrygentem został Alfons Borkowski, kierownictwo muzyczne niebawem przejął Alfons Warczak. Występy stały na przyzwoitym poziomie artystycznym, zespół wiele koncertował. W 1953 roku zdobył I miejsce w ogólnopolskich eliminacjach amatorskich zespołów muzycznych w Warszawie. W połowie lat 50. dyrygentem został Alfred Koniarski. Zespół został rozwiązany na przełomie 1958 i 1959 roku³¹⁴.

Harcerski Zespół Pieśni i Tańca „Borowiacy” utworzono w 1963 roku przy Liceum Ogólnokształcącym. Jego założycielami byli Stefania i Ryszard Żółkiewiczowie. Występ inauguracyjny odbył się 15 II 1963 roku. W skład zespołu wchodziły trzy sekcje: chór, grupa taneczna i kapela. W najlepszym okresie do zespołu należało 86 osób. Zespół istniał do 1967 roku. Jego zasługą było wprowadzenie do amatorskiego ruchu artystycznego Tucholi elementu folkloru³¹⁵. Zespół folklorystyczny „Młodzi Borowiacy” założyły w 1976 roku Maria Ollick i Lidia Grzelak, uczące w Szkole Podstawowej nr 3 w Tucholi. Pierwszy koncert odbył się 19 II 1977 roku³¹⁶.

³¹³ *Kalendarz Tucholski 1987...*, s. 155-156.

³¹⁴ Tamże, s. 144-145.

³¹⁵ Tamże, s. 144.

³¹⁶ Tamże, s. 149.

Kolejną placówką kulturotwórczą był Klub Seniora „Jesień”. Powstał w październiku 1973 roku z inicjatywy 50-osobowej grupy emerytów i rencistów. Funkcję prezesa przez wiele lat pełnił Leonard Marianowski. Jego członkami było w latach 80. około 150 osób. Aktywizacja osób w starszym wieku wiązała się z ich uczestnictwem w różnorodnych imprezach kulturalnych, rozrywkowych, turystycznych. Przez pewien czas, od 1974 roku, funkcjonował zespół instrumentalny „Złota zycia jesień”, który założył i prowadził Łucjan Bukowski³¹⁷. Innym przedsięwzięciem był Klub Miłośników Złotych i Bursztynowych Barw. Powstał na przełomie 1975 i 1976 roku z inicjatywy ówczesnego prezesa tucholskiej PSS Ireny Ziółkowskiej oraz prekursorki haftu kaszubskiego w Tucholi Heleny Grabkowskiej. Klub znalazł siedzibę w ośrodku „Praktyczna Pani” PSS „Społem”. Kierowała nim do 1983 roku Helena Grabkowska. Jej następczynią została Marianna Weilandt. W latach 80. zrzeszał 40 osób w wieku od 13 do 78 lat³¹⁸. Wcześniej, bo od 1966 roku, działał zespół hafiarski przy PDK, kierowany przez Honoratę Bloch. W latach 60. w Tucholi teatr amatorski prowadził Leon Wojciechowski. W 1967 roku przy PDK utworzono Teatr Poezji³¹⁹. Od 1962 roku w Tucholi mieszka profesjonalny artysta plastyk Zenon Korytowski. W latach 1974-1975 odbywały się Tucholi plenery malarskie malarzy z okręgu bydgoskiego³²⁰.

Jedną z najważniejszych instytucji pozostawał Powiatowy Dom Kultury. Rozpoczął działalność 1 V 1950 roku z inicjatywy Powiatowej Rady Związków Zawodowych. Zgodnie ze stalinowskimi zasadami organizacji państwa i życia społecznego miał zająć się odgórnie planowanym organizowaniem i koordynowaniem życia kulturalnego w mieście i powiecie. Początkowo działał jako świetlica międzyzakładowa. W 1951 roku ulokowano dom kultury w pomieszczeniach przy placu Zamkowym 8, w byłej zbrojowni zamku krzyżackiego. Jego pierwszym kierownikiem został Augustyn Lewandowski, a następnie Jerzy Wyźga (1952-1956). Dzięki zwróceniu większej uwagi na amatorski ruch artystyczny PDK, w ramach obowiązującego modelu kulturowego, przeżywał okres znacznego ożywienia. Zmiany

³¹⁷ Tamże, s. 147.

³¹⁸ Tamże, s. 148.

³¹⁹ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 122.

³²⁰ Tamże, s. 123-124.

polityczne 1956 roku i odejście Jerzego Wyżgi zapoczątkowały okres stagnacji. Kolejni kierownicy: Leon Szrajber, Mieczysław Szymoniak, Zygmunt Stępniewski – nie umieli pokonać piętrzących się problemów organizacyjnych, lokalowych (do 1968 r. PDK dzielił pomieszczenia z rozlewnią piwa i wód gazowanych), kadrowych i finansowych. Bez wątplenia wina leżała także po stronie władz szczebla miejskiego, powiatowego, wojewódzkiego, które nie potrafiły rozwiązać występujących w mieście trudności wynikających z niedoinwestowania peryferyjnie położonego powiatu, w którym przemysł odgrywał niewielką rolę, podobnie jak tzw. klasa robotnicza. Zakończenie remontu i modernizacja budynku PDK w 1960 roku zapoczątkowały przez kolejnego kierownika placówki Józefa Spornego nowy, znacznie bardziej twórczy, okres działalności. Przykładem służy np. wydawanie periodyku „Mozaika. Informator kulturalny Powiatowego Domu Kultury w Tucholi”. Było to pierwsze miejscowe czasopismo, jakie ukazywało się po wojnie w Tucholi (1961-1965). Pierwotnie miał to być miesięcznik, w praktyce ukazywał się nieperiodycznie. W roku wydawano od siedmiu do dziewięciu numerów.

Ryc. 24. Budynek Powiatowego Domu Kultury w Tucholi przed przebudową
(ze zbiorów MBT w Tucholi)

W skład zespołu redakcyjnego wchodził: Józef Sporny, Kazimierz Nowak i Michał Borocho. Od lat 60. dom kultury stał się miejscem, gdzie koncentrowało się życie kulturalne. Uruchomiono systematyczną działalność klubów i zespołów zainteresowań, rozbudowano kalendarz imprez. Rozpoczęło funkcjonowanie kino oświatowe dla dzieci, klub modelarski, fotograficzny, dziecięce i młodzieżowe grupy teatralne, recytatorskie, zespoły poezji, zespół haftu artystycznego. Działał Kabaret „Zajaczek” Józefa Spornego.

Ryc. 25. Zaproszenie na występ kabaretu „Zajaczek”
(ze zbiorów prywatnych)

Nowością było powołanie lokalnego radiowęzła, w którym prezentowano audycje przygotowywane przez pracowników domu kultury. Otaczano opieką rzeczową wiejskie placówki kultury działające na terenie powiatu. Tucholę zaczęły odwiedzać profesjonalne teatry, muzycy Filharmonii Pomorskiej, artyści, aktorzy, pisarze, dziennikarze. Jednak dopiero na początku lat 70., po zakończeniu, trwającego od 1968 roku, kapitalnego remontu, a faktycznie – budowy nowego obiektu na bazie fragmentów średniowiecznej zabudowy,

w PDK zaistniały warunki do prowadzenia działalności na znacznie większą skalę. Do tego momentu kolejni kierownicy placówki: Ryszard Żółkiewicz, Maciej Oczachowski – czasowo korzystali z pomieszczeń Domu Rolnika, sali kina „Mir”, świetlicy POM-u, pomieszczeń Spółdzielni Mieszkaniowej. Dnia 22 VII 1973 roku oddano do użytku nowy budynek PDK. Jego kierownikiem została na wiele lat Renata Basta. W sierpniu 1975 roku PDK, wraz z likwidacją powiatu tucholskiego, przemianowano na Tucholski Dom Kultury (TDK) jako filię Wojewódzkiego Domu Kultury w Bydgoszczy. Uruchomiono w tym czasie profesjonalny gabinet do nauki języków obcych, dyskotekę, Klub Seniora „Jesień”, bibliotekę metodyczną wspierającą działalność bibliotek wiejskich. Utworzono kilka grup muzycznych i tanecznych: romski zespół młodzieżowy, grupy: „Delfiny” i „Czarne Gryfy”. Pojawiły się nowe formy imprez masowych, np. telewizyjny turniej miast BANK 440, w którym uczestniczyła Tuchola. Zaczęły odbywać się koncerty zaliczane do kategorii tzw. kultury wyższej z udziałem takich artystów, jak Adam Hasiór i Wanda Wiłkomirska. W latach 70. i 80. TDK był głównym koordynatorem i organizatorem Dni Borów Tucholskich. W 1981 roku utworzono Społeczne Ognisko Muzyczne, wypełniając w ten sposób istniejącą lukę w zakresie kształcenia muzycznego³²¹.

Poważną placówką pozostawało także Muzeum Borów Tucholskich, otwarte 27 IX 1980 roku jako Oddział Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy. Ulokowano je w odrestaurowanym spichrzu z przełomu XIX i XX wieku w centrum miasta przy ulicy Podgórznej 3. Obok wystaw stałych (Etnografia Borów Tucholskich oraz Flora i Fauna Borów Tucholskich) w niewielkich pomieszczeniach są prezentowane ekspozycje czasowe i rękodzieła artystów ludowych³²².

Ważną rolę kulturową odgrywały tucholskie biblioteki. Obok stosunkowo niewielkiej biblioteki parafialnej najważniejsze były biblioteki: miejska i powiatowa. Po wojnie w Tucholi założono dwie takie placówki. Jako pierwszą zaczęto organizować w 1946 roku bibliotekę powiatową. Mieściła się w baraku przy ulicy Zamkowej, w siedzibie inspektoratu szkolnego przy ulicy Chojnickiej i stanowiła

³²¹ *Kalendarz Tucholski 1987...*, s. 149-151, 153; R. Basta, *Tucholski Ośrodek Kultury w Tucholi – spojrzenie na półwiecze*, „Zapiski Tucholskie” 2005, nr 1, s. 158-162.

³²² *Kalendarz Tucholski 1987...*, s. 150; J. Zaranek, *Realizacja planu wystaw na 2004 roku w Muzeum Borów Tucholskich*, „Zapiski Tucholskie” 2005, nr 1, s. 169-171.

całość z Powiatową Biblioteką Nauczycielską. Dysponowała skromnym księgozbiorem liczącym 688 tomów. Złożyły się na niego książki ofiarowane przez mieszkańców Tucholi. Następnym, całkowicie do tego celu niezdatnym, miejscem, gdzie zdeponowano zbiory, były piwnice budynku starostwa powiatowego. Dopiero w 1949 roku bibliotekę ulokowano przy ulicy Świeckiej 16. Urządzono wypożyczalnię i czytelnię dla 30 osób. W 1948 roku oddano do użytku kolejną placówkę – Bibliotekę Miejską. Znalazła swoją siedzibę przy ulicy Sępoleńskiej 1. W 1955 roku dokonano fuzji obu bibliotek, w wyniku czego powstała Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna. W 1973 roku zmieniono jej nazwę na Rejonowa Biblioteka Publiczna. Objęła ona swoją działalnością Tucholę i gminy: Tuchola, Cekcyn, Gostycyn, Kęsowo, Lniano, Lubiewo, Śliwice. Przeniesiono ją także do nowego przestronnego lokalu przy placu Zamkowym 4. Placówkami bibliotecznymi kierowali: Franciszek Landowski (1946-1947), Antonina Nitka (1949-1962), Helena Pawelska (1962-1973), Jadwiga Jędrys (1979-1982), Bogumiła Podgórska (1983 r.), Małgorzata Jakubowska (od 1983 r.). W 1961 roku oddano do użytku Bibliotekę Dziecięcą przy placu Wolności 13. Placówki biblioteczne, obok typowej działalności związanej z popularyzowaniem czytelnictwa, prowadziły działalność kulturalno-oświatową w postaci odczytów, wieczornic, dyskusji, spotkań z pisarzami (np. ze Stanisławą Fleszarową-Muskat, Moniką Warneńską) i tzw. ciekawymi ludźmi (np. Jalu Kurek), przygotowywano gazetki, wystawy książek i prasy itd.³²³ Stan bibliotek i czytelnictwa w Tucholi w latach 1977-1988 ilustruje tabela 19.

Tabela 19. Stan bibliotek i czytelnictwa w Tucholi w latach 1977-1988

Rok	Księgozbiór (w tys.)	Czytelnicy	Wypożyczenia (w tys. woluminów)
1977	29,0	3647	54,5
1979	32,5	3825	54,6
1980	34,9	3625	49,3
1983	41,2	3950	50,8
1985	44,9	3233	50,9
1988	51,3	4192	52,7

Źródło: Roczniki statystyczne... za lata 1978-1989.

³²³ *Kalendarz Tucholski 1987...*, s. 151; W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 111-112.

Ryc. 26. Okładka
miniinformatora
19. Dni Borów Tucholskich
(ze zbiorów prywatnych)

Jedną z najważniejszych imprez, jakie wpisały się w krajobraz kulturowy, sportowy i turystyczny Tucholi i okolic, pozostają „Dni Borów Tucholskich”. Z inicjatywą wystąpili Jan Jałoszyński i Józef Sporny w 1961 roku. Pierwsze obchody zainaugurowano 20 lipca pod hasłem „Las was wita – ludzie ugospzcza”. Impreza odbywa się rokrocznie. Mimo zmian metod i upływu lat pierwotnie wyznaczone cele pozostają te same: pokazywanie urody Tucholi i Borów Tucholskich, odwoływanie się do tradycji regionu, aktywizacja miejscowej społeczności oraz zapewnienie okolicznej ludności i turystom rozrywki

i wypoczynku. Od 1979 roku „Dni” objęły swoim zasięgiem także okoliczne miejscowości i gminy: Czersk, Osie, Brusy i Śliwice³²⁴.

Najpopularniejszą placówką zapewniającą powszechny dostęp do kultury masowej pozostawało kino. Pierwsze w powojennej Tucholi kino „Światowid” uruchomiono 26 I 1946 roku. Mieściło się w świetlicy „Borowianka” przy placu Wolności 3. Zostało zamknięte ze względu na nieodpowiednie zabezpieczenie przeciwpożarowe we wrześniu 1948 roku. Rozpoczęto prace nad dokończeniem budowy nowego obiektu, które trwały do 1950 roku. Nowe kino, zgodnie z obowiązującą w tamtym okresie stalinowską nowomową wzorowaną na ZSRR, nazwano „Mir”. Także pierwszy prezentowany repertuar wpisywał się w tę tendencję. Wyświetlono „Pieśń tajgi” oraz „Zbrojny powrót”³²⁵. Ostatecznie z nazwy tej, przy okazji kolejnej przebudowy, zrezygnowano w 1983 roku, zmieniając ją na „Sokół”.

Ryc. 27. Prace remontowe przed kinem „Mir”
(ze zbiorów MBT w Tucholi)

Placówka początkowo dysponowała niewielką liczbą miejsc, a od lat 80. było ich 358. Kinem kierowali: Kazimierz Kniwel i Maria Nogal (1946-1955), Urszula Rutkowska (1955-1961), Halina Wrzesińska

³²⁴ J. Umiński, *Turystyka...*, s. 198.

³²⁵ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 117.

(1961-1974), Grażyna Szulc (od 1974 r.)³²⁶. Kinomani założyli Dyskusyjny Klub Filmowy „Azył”. Działalność zainaugurowano 4 V 1984 roku projekcją filmu pt. „Wojna światów”. Klub utworzyła grupa entuzjastów kina na czele z Wiesławem Wleklińskim, Zenonem Poturalskim, Kazimierzem Rinkiem. DKF-owi patronowali Zespół Szkół Zawodowych Ministerstwa Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego w Tucholi oraz kino „Sokół”. W pierwszym roku działalności zaprezentowano 73 filmy. Większość członków klubu stanowiła młodzież (70%)³²⁷.

Na terenach wiejskich placówki kulturalne były reprezentowane przez szkoły i remizy strażackie, przy których powstawały wiejskie świetlice oraz wiejskie domy kultury. W latach 60. Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska” oraz Przedsiębiorstwo Upowszechniania Prasy i Książki „Ruch” zaczęły tworzyć klubo-kawiarnie „Ruch” i „Rolnika”³²⁸. Udostępniano w nich głównie prasę codzienną w postaci gazet: „Ziemia Pomorska”, „Głos Pomorza”, „Trybuna Pomorska”, „Ilustrowany Kurier Polski” oraz tygodników i miesięczników. Ich dystrybucją zajmowało się głównie przedsiębiorstwo „Ruch” poprzez sieć kilku kiosków na terenie Tucholi. Część była prenumerowana i dostarczana przez Urzędy Poczto-Telekomunikacyjne. Coraz większą rolę zaczęły pełnić środki masowego przekazu w postaci radia i telewizji. Nieliczne odbiorniki radiowe, jakimi dysponowali mieszkańcy tuż po wojnie, nie zapewniały, zwłaszcza we wsiach, dostępu do informacji. W grudniu 1945 roku w Tucholi odbyło się zebranie organizacyjne Komitetu Radiofonizacji miasta i powiatu. Zaczęto budować w miejscach publicznych radiowęzły. Od lat 50. szybko rosła liczba osób korzystających z abonamentu radiowego, a tym samym posiadających własne aparaty radiowe. W 1960 roku w Tucholi na 1895 abonentów radiowych odbiorniki lampowe posiadało 1175. W 1969 roku 500 odbiorców korzystało w Tucholi z aparatów bezlampowych. W pierwszej połowie lat 60. pojawili się pierwsi posiadacze aparatów telewizyjnych. Było to możliwe po wybudowaniu w 1961 roku stacji przekaźnikowej w Trzeciewcu. Ich liczba w roku na rok rosła³²⁹. Placówką kulturalną była także otwarta 15 II 1975 roku Izba Tradycji Ruchu Robotniczego³³⁰.

³²⁶ *Kalendarz Tucholski 1987...*, s. 147.

³²⁷ Tamże, s. 146.

³²⁸ W. Kozłowski, *Stulecie...*, s. 105-106.

³²⁹ Tamże, s. 115-117.

³³⁰ APB, KMG PZPR, sygn. 129/IV/2: Protokół z 14 II 1976.